

# **İğdır Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı**

**Erdal Bilgiç**, İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü

**ORCID:** 0000-0002-4788-4865

**E-Posta:** [erdalbilgic@topkapi.edu.tr](mailto:erdalbilgic@topkapi.edu.tr)

## **Özet**

Serdarabat Barajı'nın Aras Nehri üzerinde inşası, İkinci Dünya Savaşı'na doğru bozulmaya başlayan Türkiye-SSCB ilişkilerinde önemli bir yer tutar. Barajın yapımına 1927 yılında Türkiye ve SSCB arasında imzalanan bir mutabakatla başlandı. SSCB kısa sürede İğdır Ovası'nın da sulamada faydalanabileceği barajı tamamladı. İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken Türkiye ve SSCB arasında diplomatik görüşmeler hızlanırken Türkiye, sulama tüneli ve kanallarının yapımının başlanmasını uzunca bir süre erteledi. Diplomatik görüşmeler sırasında SSCB temsilcileri, Serdarabat Barajı'nı Türkiye ile giderek gerilen siyasi ilişkilerin dışında tuttular. Baraja, ilave sulama kanalları ve tüneller yapılarak İğdır Ovası'ndaki tarımsal üretkenliğin artırılabilir olması, Türkiye'nin Bölgedeki iktisadi kalkınmayı erken bir dönemde başlatabilmesine imkân verebilirdi.

SSSB, İğdır Ovası ve üzerinde üretilen tarım ürünlerinin 1930'lar boyunca tek alıcısıydı. SSCB'nin ticaret temsilcilerinin özellikle Doğu Anadolu'daki tüccarlar ile özellikle bu bölgeden canlı hayvan alırken yaptıkları pazarlıklar ve süregelen çekişme haline rağmen; SSCB'nin tarım ürünleri açısından tek ithalatçı olduğu bu Bölgedeki tarımın gelişmesi, SSCB'nin devlet olarak da istediği bir gelişmeydi. Bu nedenle İğdır Ovası'nın Barajdan yararlanması için yapılacak sulama kanalları ve tünellerinin inşasına Sovyetler TurkstroyKurumu aracılığı ile Türkiye'ye teklif verdi. SSCB bürokratları ayrıca projenin 1934'te SSCB'nin Türkiye'ye sağlamayı taahhüt ettiği 8 milyon dolarlık krediden karşılanmasına da itiraz etmediler. Hatta projenin bedeli karşılığında Türkiye'nin ihracat ürünlerinden ithalat yapmaya razı oldular.

Türkiye ve SSCB ekonomik ilişkilerinde önemli bir belge olan Celal Bayar'ın hazırladığı Şark Raporu'nda Moskova elçisi Zekai Apaydın'ın görüşlerine de yer verildi. Bu raporda SSCB'nin Doğu Anadolu'da yürüttüğü dış ticaret politikası eleştirilmekte ve hatta SSCB'ye ağır suçlamalar yapılmaktadır. Doğu Anadolu için gerekli olan tüketim

mallarının SSCB'den alındığını, ancak SSCB'nin ticari kurumlarının bu malları yüksek fiyatla sattığı iddia edilmektedir. Bu raporlarda görülebilecek SSCB'ye karşı olumsuz tutum ile beraber, iki ülke arasındaki ilişkilerin kötüleşmesinde SSCB'nin yaptığı bazı kurumsal düzenlemeler de etkiliydi. SSCB'nin Doğu Anadolu ticaretinde etkin olan Trabzon ve Artvin Konsolosluklarını kapatarak, Kars'ta Sovyet Ticaret Temsilciliği açması, bu düzenlemeler arasında hata olarak kabul edilebilecek büyük bir değişime işaret etmektedir. Kafkaslar üzerinden yapılan ticareti Rusya İmparatorluğu'nun mirasına uygun olarak benzer araçlarla sürdüren Sovyet dış ticaret kurumunun kapatılması Doğu Anadolu ile olan ticareti olumsuz etkileyen diğer bir etkeni. Doğu Anadolu ile yapılan ticarete coğrafi yakınlığını avantaj olarak kullanmak isteyen Sovyet ticaret kurumlarının bölge dış ticaretinde tekel olma planları, bu kurumsal değişimlerle imkânsız hale geldi. SSCB'nin kendi içinde yaşanan kurumsal değişimler, Iğdır Ovası örneğinde olduğu gibi Doğu Anadolu'nun cumhuriyetin erken bir döneminde kalkınmasında Türkiye'nin kullanabileceği bir imkân olma fırsatı haline gelemedi.

**Anahtar Kelimeler:** Sovyetler Birliği, Türkiye, Doğu Anadolu, Dış Ticaret, Iğdır Ovası.

## Delayed Production in Iğdır Plain: An Obscure Case of Turkey-USSR Economic Relationship, Serdarabat Dam

### Abstract

The construction of the Serdarabat Dam on the Aras River had an important place in the relations between Turkey and the USSR, which began to deteriorate towards the Second World War. The dam's construction started in 1927 with an agreement signed between Turkey and the USSR. In a short time, the USSR completed the dam, which could also be used for irrigation in the Iğdır Plain. As diplomatic talks between Turkey and the USSR accelerated in the run-up to the Second World War, Turkey postponed the construction of the irrigation tunnels and canals for a long time. During the diplomatic talks, the USSR representatives kept the Serdarabat Dam out of the increasingly strained political relations with Turkey. The construction of additional irrigation canals and tunnels to the dam could have increased agricultural productivity in the Iğdır Plain, allowing Turkey to start economic development in the region early.

Throughout the 1930s, the USSR was the sole buyer of agricultural products produced in and around the Iğdır Plain. Despite the negotiations and ongoing conflicts between the trade representatives of the USSR and the merchants in Eastern Anatolia, especially when buying livestock from this region, the development of agriculture in this region, where the USSR was the sole importer of agricultural products, was a development that the USSR also wanted as a state. For this reason, the Soviets offered the construction

of irrigation canals and tunnels for the Iğdır Plain to benefit from the dam to Turkey through the Turkstroy institution. The USSR bureaucrats also did not object to the project being financed out of the 8-million-dollar loan that the USSR had committed to provide to Turkey in 1934. They even agreed to import Turkish export products in exchange for the cost of the project.

The Eastern Report prepared by Celal Bayar, an essential document in the economic relations between Turkey and the USSR, also included the views of the Moscow ambassador Zekai Apaydın. In this report, the foreign trade policy of the USSR in Eastern Anatolia is criticized, and even heavy accusations are made against the USSR. It is claimed that the consumer goods necessary for Eastern Anatolia were purchased from the USSR but that the commercial institutions of the USSR sold these goods at high prices. Along with the negative attitude towards the USSR that can be seen in these reports, some institutional arrangements made by the USSR were also influential in deteriorating relations between the two countries. The USSR's closure of the consulates in Trabzon and Artvin, which were active in Eastern Anatolian trade, and the opening of the Soviet Trade Representative Office in Kars points to a significant change that can be considered a mistake among these arrangements. The closure of the Soviet foreign trade institution, which continued the trade through the Caucasus with similar means in accordance with the legacy of the Russian Empire, was another factor that negatively affected the trade with Eastern Anatolia. With these institutional changes, the plans of the Soviet trade institutions, which wanted to use geographical proximity as an advantage in trade with Eastern Anatolia, to monopolize the region's foreign trade became impossible. As in the case of the Iğdır Plain, the institutional changes within the USSR could not become an opportunity for Turkey to utilize in the development of Eastern Anatolia in the early republican period.

**Keywords:** USSR, Turkey, Eastern Anatolia, Foreign Trade, Iğdır Plain

### **1935-1942 Türk-Sovyet Ekonomik ve Politik İlişkileri**

Soğuk Savaş dönemi Türk-Sovyet ilişkileri literatürü<sup>1</sup> iki ülke münasebetlerinin 1936 Montrö görüşmelerinden sonra bozulduğunu iddia eder ancak son zamanlarda üretilen metinler bu tezi sorgulamaktadır. Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısında Batı ile yakınlaşması bu literatüre göre Sovyetleri memnun etmedi. Sovyetlerin Boğazları korumak konusunda sürekli ısrarcı olması ve askeri güç konusunda yardımcı olacağını deklare etmesinden dolayı Türkiye Çarlık döneminin rüyalarının tekrar dirildiğini düşündü (Gürün, 2010: 168). Sovyetler bu teklifin Tefvik Rüştü Aras ve Karahan arasındaki ikili görüşmeden kaynaklandığını belirtmektedir. Boğazların savunmasının Sovyetlere bırakılması söz konusu olamazdı. İngiltere ile olan münasebetlerin Montrö'den sonra

gelişmesi üzerine Sovyetler bu durumu Türkiye'nin Batı ile yakınlaşması olarak algıladı (Tacibayev, 2004: 111). Üstelik Türkiye ve İngiltere bir ticaret anlaşması imzalayarak Türkiye'nin Batı ile olan yakınlaşmasını pekiştiriyordu. İsmet İnönü'nün ilerleyen yıllarda -1937'de- başbakanlıktan istifa etmesinin ardından Türkiye'nin Sovyetler ile olan ilişkileri iyice bozuldu (Tacibayev, 2004: 118-122).

Genel literatürün aksine Türk-Sovyet ilişkileri Montrö Konferansından sonra değil, SSCB-Almanya Saldırmazlık Anlaşması'nın ardından bozulmaya başladı. İki savaş arası dönemde Türkiye ve Sovyetler jeopolitik bazı meselelerde anlaşmazlık yaşasalar da anti-empyralist amaçlarda ortak paydalar buldular (Tacibayev, 2004: 118). 1936'dan sonra iki ülke ilişkileri Atatürk ve İsmet İnönü'nün Sovyetlerle olan dostluktaki ısrarı üzerine, ilişkiler Karadeniz'de iki tarafın çıkarlarının büyük ölçüde örtüşmesine devam etti (İşçi, 2020a: 734). Türkiye'nin Sovyetler ile olan ilişkileri düşüşe geçmiş olsaydı Kasım 1936'da başlayan yeni ticaret anlaşması görüşmelerinde Moskova elçisi aracılığıyla SSCB'de, Turkstroy<sup>2</sup> üzerinden, yeni fabrikalar, makine ve teçhizatlar için 100 milyon dolarlık kredi alma teklifinde bulunmazdı. Sovyetler kredi isteği karşılığında Türkiye'den yapılacak olan ithalatın artacağını hemen anladı, ancak teklifini 7,5 milyon dolarlık ürün ithal etme garantisinin 15 milyon dolara yükseltilmesi olarak yeniledi (İşçi, 2020b: 58). Anlatılanlardan genel bir kanı çıkarmadan önce 1930'ların başından sonuna doğru iki ülke ilişkilerinin politik seyrine bakmak gerekir.

1929 yılında Sovyetler ve Türkiye, 1925 yılında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'nı 2 yıl daha uzatma kararı aldı. 1930 Aralık ayında, ülkelerin savaş gemilerinin karşılıklı olarak limanlarını ziyaret edebileceğine dair protokol imzalandı. 1931 yılında Ankara'da bir protokol daha hazırlandı. Protokole göre iki ülke Karadeniz'deki filolarını güçlendirebilecekti. 1930 yılının Ekim ayında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Moskova'yı ziyaret etti. SSCB Dışişleri Bakanı Maksim Litvinov ile görüşüp son yıllardaki uluslararası durum hakkında görüş alışverişinde bulundular. 1931 yılının Ekim ayında Litvinov karşı bir ziyaret gerçekleştirdi. 1932 yılının Nisan-Mayıs aylarında Sovyetler bu kez İnönü ve beraberindeki heyeti ağırladı. Sanayileşme için danışma niteliğinde olan bu ziyaret Sovyetlerin çeşitli şehirlerinde yer alan fabrikaları ziyaretle devam etti. Türkiye bu ziyaret neticesinde Sovyetlerden bazı fabrikalar için kredi aldı. 26 Ekim 1933 tarihinde Ankara bu kez içinde Vorosilov<sup>3</sup>, Budennyı<sup>4</sup> ve Karahan<sup>5</sup> gibi konukların olduğu ekibi, Cumhuriyetin onuncu kuruluş yılında ağırladı (Koptevskiy, 2003: 85-86). İyi geçen yılların ardından Avrupa'da İtalyan ve Alman faşizmi tehdidi yükselmeye başlayınca doğal olarak Türkiye ve SSCB boğazların güvenliğinden endişe etmeye başladı. Diğer ülkeler ile olan politik ilişkilerin seyri Boğazlar ve Karadeniz'in güvenliği üzerinden iki ülke ilişkilerinin

seyrini de belirledi.

Milletler Cemiyeti'nin Londra Konferansı'nda Rüştü Aras ile bir araya gelen Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un ilk edindiği izlenim Türk bakanın kafasının karışık olduğuydu. Konferansın devam eden günlerinde Sovyet bakanı, Aras'ın kendileri ile beraber hareket etmesi konusunda Aras'ı ikna ettiğini Moskova'ya telgraf yoluyla bildirdi. Almanya ve İtalya'nın dünya barışını tehdit ettiği günlerde Arasboğazların güvenliğine karşı herhangi bir endişe altında Türkiye'nin yeni bir proje sunacağını ve boğazları silahlandıracağını söyledi. Sovyet bakan bu önerinin zorluklarla karşılaşacağını, genel kurulda yalnız kalacaklarını ve önerilerinin kabul edilemeyeceğine hazır olmaları gerektiğini Aras'a ilettili (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 187).Boğazlar meselesi üzerinde Türkiye'nin 16 Nisan'da verdiği notaya Sovyetler, Türkiye'nin haklarını tanıdığını ve barışçıl yollardan bu sorunun çözüleceğine olan inançlarını devam ettirdiklerini cevaben ilettili (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 231).Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov Montrö Konferansı'nda yaptığı konuşmada Türkiye'nin önerdiği şekilde Boğazlar meselesinin çözümlenmesinden yana olduklarının altını çizdi (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 310). Ancak, sorunun çözülmesi için Londra Konferansı'nda tarafların birbirlerinin endişelerini gidermesi çözüm olmadı.

Lozan'da ve devam eden yıllarda halledilmeyen Boğazlar sorununun görüşülmesi için 11 Nisan 1936'da Fransa, İtalya, İngiltere, Sovyetler, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Japonya Montreux'de toplandılar. Konferansta İngiltere ve Fransa İtalya'nın yavaş yavaş artan saldırgan politikasından dolayı Türkiye'yi destekledi. İngiltere bu durumundan faydalanarak aynı zamanda Türkiye ve Sovyetler arasındaki sıkı bağları hedef alıyordu. Montreux sonunda Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin belli bir tonajın üstündekilerin giriş çıkışları engellenmiş oldu. Sovyetler ve Türkiye'nin güvenlik ihtiyacı böylece karşılanmış oldu (Gasratyan ve Moisiyev, 1981: 133-139). 1936 Montruex görüşmelerinden hemen sonra bazı metinlerde yazılanın aksine Türkiye ve Sovyetler arasındaki ilişkiler bozulmadı. İki ülke ilişkilerini pragmatik çıkarlarının üzerine değil, daha çok emperyalistlere karşı olan tutumları üzerine kurmuşlardı. Sovyetlerin ve Türkiye'nin özellikle Karadeniz'i emperyalist çıkarlardan koruma güdüsü örtüşüyordu (İşçi, 2020a: 734-735).

SSCB'nin Ankara elçisi Karahan, İsmet İnönü ile olan 13 Kasım 1936'daki görüşmesinde Türkiye'nin o dönemde güvenliği için imzaladığı paktlardan bağımsız olarak Türkiye'nin herhangi bir tehlike anında Sovyetlere olan güveninin devam ettiğine dair izlenim edindiğini belirtmekteydi. Görüşmede Karahan'ın İngiltere'nin sözlerine güvendikleri imasını reddeden İnönü kesin bir dille Türkiye'nin Sovyetlerin güvenini sarsan bir davranış içerisinde olmadığını

söyledi. Karahan'ın ilettiğine göre, Sovyetlerin tek isteğinin bağımsız bir devlet olan Türkiye'nin dışişlerine karışmak olmadığı, ancak geleceğine yön veren adımlar attığında kendileri ile paylaşılmasıydı (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 567). İki ülkenin diplomatları atılan her adımdan ve görüşülen her devletten artık yeni anlamlar ve çıkarımlar yapmaktaydı.

1937'nin Şubat ayında gerçekleşen ve ağırlıklı olarak Hatay meselesinin konuşulduğu Karahan ve İnönü aynı zamanda Karahan'ın endişeleri üzerine Almanya ve Türkiye'nin yakınlaşması da bahse konu oldu. Almanya'nın Türkiye'nin dış ticaretinin neredeyse yarısını ele geçirmesi SSCB'yi iki ülkenin yakınlaştığına dair endişeye sevk ediyordu. Sovyetlere göre artan dış ticaret etkisi Türkiye'nin dış politikasına artan etki demektir. İnönü elçiye, Almanya ve Fransa arasındaki olası bir savaşta tarafsız kalacaklarını söyledi. İnönü'ye göre Almanya ve İtalya Hatay meselesinde Türkiye'yi sadece Fransa karşıtı oldukları için destekliyordu (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 67). İnönü ayrıca bu toplantıda Türkiye'nin yakın zamanda tarım ile ilgili makineleşme yoluna gidecek bazı atılımlar içinde olduğunu ve Sovyetlerin bu konudaki engin tecrübesinden faydalanmak istediklerini belirtti (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 67). Sovyetlerin derdi Doğu Anadolu başta olmak üzere Türkiye pazarlarında hâkim olacak Alman ve İtalyan ürünlerinin Türkiye siyasetinin yönünü değiştirmesiydi; Türkiye ise ikinci sanayi planı için kaynak bulma derdindeydi.

1937'nin ilerleyen aylarında Türkiye'nin Moskova elçisi aracılığıyla Fransız basınında çıkan ve Türkiye'nin mihver devletleri ile yakınlaşmasının söz konusu olmadığına dair bir nota verdi. Hemen ardından Sovyetler 1937 yılında Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın gerçekleştireceği Moskova ziyaretinden son derece memnun olacaklarını belirtti (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 169). TASS Haber Ajansı 17 Haziran 1937'de Tevfik Rüştü ve Şükrü Kaya'nın Moskova ziyareti hakkında Türkiye ile Sovyetler -barışsever iki ülke- arasındaki ilişkilerin güçlenmesi için yapılan bir gezi olduğuna dair haber yaptı (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 390).

Yeni elçi Karskiy'in<sup>6</sup> iyi niyet mektubunu sunduğu görüşmenin üzerinden çok geçmeden Rüştü Aras ve Şükrü Kaya Moskova'yu ziyaret etmeden önce Sadabat Paktı'nı imzalamak üzere İran'a uğradı. Sovyetler, Paktın imzalanmasında İngiltere'nin parmağı olduğunu düşünüyordu. İki ülke arasındaki ilişkilerin dalgalı seyri, Paktın imzalanmasından 1937'in sonuna kadar devam etti. Nion Konferansı'nda Menemencioğlu ve Halkların Dışişleri görevlisi Nion Konferansı'nda görüşme fırsatı buldular. Ancak Nion Konferansı Sovyet yazınına göre aynı zamanda İnönü ve Mustafa Kemal'in arasını açan görüşlerin ortaya çıktığı konferans oldu. Bu aynı zamanda Sovyetler ve Türkiye arasındaki negatif

ilişkilerin başlangıcı olarak da yorumlandı (Gasratyan ve Moisiyev, 1981: 143-145).

Türk diplomatların ziyaretinin ardından Sovyetlerin Türkiye'ye yeni atanan Ankara Büyükelçisi M.A. Karskiy iyi niyet mektubunu sunmak üzere 2 Haziran 1937'de Mustafa Kemal'in huzuruna çıktı. Elçi burada açık sözlü davranmak istediğini ve son zamanlarda Türkiye ile Sovyetler arasında bazı yanlış anlaşımaların olduğunu söyledi. Mustafa Kemal ise Litvinov ile İnönü arasında geçen dostane görüşmenin buzları erittiğini düşündüğünü söyledi. Büyükelçi Karskiy görüşmede bir kez daha Türkiye ile Sovyetlerin arasına girilemeyeceğinin teyit edildiğini Moskova'ya bildirdi (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 284). Ancak 14 Aralık 1937'de elçilik görevlisi Zalkind Ankara'da bir kabine değişikliği olduğunu haberini ilettili. Yeni hükümet kurulduğundan bu yana ne Bayar'ın ne de Mustafa Kemal'in ağzından Sovyetler ile olan dostluk hakkında bir demec çıkılmamıştı (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 655). Montreux'nün ardından değil ancak Bayar'ın yeni kabineyi kurmasıyla Sovyetlerle olan ilişkilerin yavaş yavaş soğuduğunu söylemek mümkündür.

1930'lu yılların politik olarak gelişen sıcak atmosferi kültür faaliyetlerine de yansıldı. 1936'da Sovyet-Türk kültürel ilişkilerinin gelişmesi için katkı sunacak Ankara'da bütün bakanlıkların iştirak edebileceği özel bir komisyon kuruldu. Komisyon başkanı olarak Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu seçildi. VOKS'un (Vsesoyuznoe Obshestvo Kultornoy Svyazi s Zagranitse - Yurtdışı ile Bütün Sovyet Kültür İlişkileri) komisyon başkanı Menemencioğlu'na, gelecekte kültürel ilişkileri geliştirme adına nasıl bir planlama yapıldığına dair soruların olduğu mektuba Genel Sekreter tarafından cevap verilmedi (Sverçeskaya, 1983: 60-62). Oysa 1930'ların ilk yarısı iki ülke arasında sadece dışişleri üzerinden değil, kültür ve sanat üzerinden de yürüyen sıkı temaslara şahit olunmuştu.

1938 yılında Moskova elçisi Zekai Apaydın, VOKS'un diğer ülkelerle olan bağlantılarını ve kültürel faaliyetlerin raporlarını istediği bir mektup yazdı. VOKS elçinin istediği raporların yanında kurumun iki ülke arasındaki eğitim, bilimsel ve sanatsal faaliyetlerin gelişmesine katkı sunmak istediklerine dair bir mektup da gönderdi. Menemencioğlu'nun kurduğu komisyon ile ilişkilerini geliştirmek isteyen VOKS'a yine bir cevap verilmedi. Arkasından gelen İkinci Dünya Savaşı arifesinde ve savaş yıllarında Sovyetler ve Türkiye arasındaki kültürel bağlar iyice zayıfladı. 1937'de ünlü Rus şair Puşkin'in yüzüncü ölüm dönümü anlamaları Türkiye'de gerçekleştirilen son kültürel faaliyet oldu. 1937'nin Şubat ayında VOKS Ankara, İstanbul ve İzmir'e Puşkin ile alakalı gravürleri, fotoğrafları, Fransızcaya çevrilmiş metinlerini, gazete kupürlerini ve birkaç da büstünü gönderdi. 17 Şubat günü Ankara Halkevinde Aleksandr Puşkin'in

hayatını anlatan bir sunumun ardından konserle beraber “Dubrovskiy” isimli filmin gösterimi yapıldı. Konser Puşkin’in şiirinden alıntılarla bezenmiş bir opera eseri idi (Sverçeskaya, 1983: 60-62).

### **Türk-Sovyet Ekonomik İlişkilerinin 1930’ların İkinci Yarısındaki Durumu**

SSCB, Türkiye ile olan ticaret ilişkilerinde 1920’lerin başından itibaren Doğu Anadolu’ya özel bir anlam atfetti. Doğu Anadolu’nun Sovyetlerin nezdinde özel bir yerinin olmasının sebebi Rus İmparatorluğu zamanında bölgede yer alan önemli şehirlerin elli sene kadar Rus hakimiyetinde kalması ve buralarda Rus mallarının bölge pazarlarında önemli satış oranlarını yakalamasıydı. Sovyetler bu mirasın devamından yanaydı. 1936 yılına kadar KÜTYK (Zakgostorg- Kafkaslar Üzerinden Ticaret Yapan Kurum) ile Doğu Anadolu’da ithalat ve ihracatına yön veren Sovyetler Birliği bu kurum ile aynı zamanda bölgenin önde gelen eşrafı, tüccarı ve devlet yetkilileri ile her zaman iyi ilişkiler geliştirmeye çaba gösterdi. KÜTYK 1930’ların ortalarına kadar Doğu Anadolu’dan önemli miktarlar canlı hayvan ithalatı yaptı, karşılığında çoğunlukla Sovyet malı ihraç ederek ticaretin yürütmesinde büyük katkı sağladı (Bilgiç, 2020a: 57-77).

1927 ticaret anlaşmasına kadar Batı Anadolu’da ticaret ilişkilerini Arcos ve Russoturk isimli iki anonim şirket üzerinden yürüttü. Sovyetler Birliği bu kurumlar ticaret anlaşması ile Ticaret Temsilciğine dönüşünce KÜTYK’un yine kendi bünyesi altında Doğu Anadolu özelinde çalışmaya devam etmesini sağladı. Ticaret anlaşması görüşmeleri boyunca İğdır Ovası’nın sulanması için planlanan Serdarabat Barajı’nın yapımı ile ilgili bir konu gündeme gelmedi. Aras Nehri üzerinde bir barajın yapılması için gerekli görüşmeler Kars ilinde tamamlandı ve imzalandı (Bilgiç, 2020b: 309-356).1930’ların ortasında Sovyetler Birliği Türkiye’ye sanayi mallarını ithal etmesi için faizsiz kredi verince Turkstroy isimli kurum, Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinde etkin olması için kuruldu. Kredinin gerekliliklerinin yerine getirilmesinde, makinelerin, teçhizatın ihracat ve montajında yetkili olan kurum Serdarabat Barajı’na yapılacak olan sulama kanal ve tünellerinde bir kez daha ortaya çıktı. Ancak burada Sovyetlerin etkin olması engelleyen durum KÜTYK’nin 1936 yılında kapatılmasıydı. Kurum kapatılınca bölgenin ekonomisinde Sovyetlerin etkinliği azaldı.

1927 yılında imzalanan ticaret anlaşmasında yer alan Sovyet ürünlerinin ithalatı sonucunda elde edilen ihracat sertifikaları bazı grupların elinde yüksek kazanç sistemine dönüşünce Sovyet ticaret uzmanları yeni bir anlaşma modeli üzerinde ısrarcı oldular. Böylelikle netto-balans sistemi üzerinden bir ticaret anlaşması imzalandı. 14 Ocak 1930’da Moskova’da başlayan yeni ticaret anlaşması görüşmeleri 16 Mart 1931’de imza ile sonuçlandı. İlerleyen aylarda Türkiye dünya ekonomik krizinin etkisiyle bazı ithalat ürünlerine kısıtlamalar getirdi. Sovyetler bu durumu anlayışla karşıladı. 1932 yılında yapılan



görüşmeler neticesinde taraflar ticaret anlaşmasına ek bir protokol imzaladılar. Kabul edilen yeni maddelere göre, iki taraf arasında netto-balansa dayanan bir ticaret rejimi geçerli olacaktı. Dünya dış ticaretindeki azalmaya rağmen, 1929-1933 yılları arasında Sovyet-Türk dış ticareti iyi bir performans gösterdi ve 14,6 milyon liraya ulaştı. 1931 yılı ayrıca Sovyet Ticaret Temsilciliğinin başta Ankara ve İzmir olmak üzere Türkiye’de birçok ticaret fuarına katıldığı yıl oldu. 1935 yılında İzmir fuarında Sovyet standı katılımcılar arasında en iyi pavyon olarak ödüllendirildi.1934-1938 arasında Türkiye’nin uyguladığı sanayi planının tamamına harcanan sermayenin üçte biri Sovyet kredisinden karşılandı (Koptevskiy, 2003: 86-88).

1935 yılının temmuz ayında Bayar, İş Bankası Müdürü ve Sümerbank Genel Müdürü ile Sovyetlere ziyarette bulundu. Moskova, Kiev, Leningrad, Tula ve Kramatorsk’taki fabrikaları inceleme fırsatları oldu. Diğer yandan 1935 yılının yaz aylarında İsmet İnönü Ermenistan’ın Türkiye sınırında bulunan Serdarabat Barajı’na bir ziyarette bulundu. Buradaki ifadelerinde Türkiye’nin sulama imkânlarından faydalanmasının büyük yararlar sağlayacağı üzerinde durduğu görüldü. 7 Kasım 1935’te, 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Protokolü on yıl daha uzatıldı. Aynı yıl SSCB, Türkiye ile dış ticaret yapan ülkeler arasında beşinci sıraya yerleşti. Bu yıllarda SSCB’nin Teknoeksport isimli ticaret kurumu Türkiye içindeki satışlarında çok aktifti. Makine ve teknik aksam ithalatının 1936’da %25’i, 1937 yılında %40’ı bu kurum tarafından karşılandı (Koptevskiy, 2003: 86-88).1935’te İnönü Kayseri fabrikasının açılışında Türk-Sovyet dostluğunu överken aynı zamanda Sovyet teknolojisinin geldiği yerin gurur verici olduğunu söylüyordu. 8 Ekim 1937 tarihinde SSCB ile Kliring<sup>7</sup> sistemi üzerine dayalı yeni bir ticaret anlaşması imzalandı. Kliring sistemine dayanan dış ticaret sistemi daha sonraları Sovyetlerin dış ticaretinde 1980’li yıllara kadar önemli bir yer tutacaktı. SSCB, dış ticaretinin neredeyse üçte ikisini bu sistem ile yapar hale geldi. 9 Ekim 1937’de Mustafa Kemal Nazilli fabrikasının açılışında bizzat bulundu. İki fabrika Türkiye’nin kumaşa olan dış bağımlılığını neredeyse yarı yarıya düşürdü (Koptevskiy, 2003: 90-92).

Sovyetlerin Türkiye ile olan ticaret ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden biri, kendi içinde dış ticaret ile uğraşan kurumlarını yeniden yapılandırmasıdır. İran-Türk ticaret kurumu da Sovyetlerin doğu ülkeleri grubuna aldığı İran ve Türkiye ile olan dış ticaret ilişkilerini yürütmek üzere kuruldu. Her ne kadar Türkiye’nin ilk sanayi planına kredi ile destek verilse de Nazilli fabrikasının açılışı dış politikadan nasibini aldı. İran-Türk Ticaret Kurumuna İstanbul’daki Sovyet Ticaret Temsilciliği tarafından yazılan mektuba göre, 25 Ekim yerine Nazilli fabrikası alelacele 9 Ekim 1937’de açıldı. Ayrıca mektupta Sovyet Ticaret Temsilciliğinin açılış törenine davet edilmediği yazıyordu. Nazilli fabrikasının

montaj işlemlerinde planlandığı gibi, 125 kişi değil 63 Sovyet çalışanı bulundu. Teknoloji İhracat Kurumunun çalışmalarından Türk tarafının memnun olmadığı ve bazı şikayetlerin Ticaret Temsilciliğine ulaştırıldığı bildirildi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 2586, s:1-4).

1930'ların ikinci yarısında Almanya'nın Türkiye'nin dış ticaretinde olan payı giderek artmaya başladı. Almanya'nın Türkiye ekonomisinde payını artırıyor olması, Sovyet dışişleri bürokratlarını endişelendirdiği gibi dış ticaret uzmanlarını da rahatsız ediyordu. 1936'da Türkiye ihracatının %51'ini ithalatının ise %49,5'ini Almanya ile yapar hale geldi. Alman hükümeti dış ticaretin aktif rol aldığı ülkelerin dışişlerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebileceğini düşünüyordu. 1938'de Türkiye'ye mihver devletlerine katılma teklifi sunduğunda Türkiye bu teklifi reddetti. Dahası Türkiye 16 Ocak 1939'da imzaladığı anlaşma ile uluslararası kamuoyuna tarafsızlığını ilan etmiş oluyordu. Almanya'nın dış ticaretindeki hakimiyetini kırmak için diğer ülkelerle olan temaslarına devam eden Türk hükümeti, İngiltere'den 1938'de 16 milyon sterlinlik bir kredi sağladı ve 1939'da Akdeniz'de çıkabilecek herhangi bir tehdide karşı iki ülkenin birbirine yardım edeceğini taahhüt eden bir anlaşma imzaladı (Koptevskiy, 2003: 84). Sovyetlerin Türkiye'nin sınırında yer alan şehirlerini kendi sınır ekonomisinden ayrı düşünmemesi Serdarabat Barajı'na bağlanacak sulama kanal ve tünellerinin önemini artırıyor. Sovyetlerin ana amacı bölge üreticileri ve tüccarları ile sıkı ilişki kurarak onları olası bir Alman etkisinden korumaktı.

Devrimin 19. yıl kutlamalarında bir araya gelme fırsatı bulan Moskova Büyükelçisi Apaydın ve Litvinov görüşmelerinde, Türk-Sovyet ilişkilerinin karşılıklı ekonomi ve politik birlikteliğe dayandığını teyit ettiler. Ancak Apaydın, 1930'ların başında 20 milyon lira seviyesinde olan dış ticaret hacminin 8,5 milyon liraya kadar gerilemesinden rahatsızdı. Aradan geçen altı yılda dış ticaret hacminin bu kadar düşmesi elçiyi endişelendiriyordu. Görüşmenin bu minvalde ilerlemesinin ardından Stalin yeni ticaret anlaşması görüşmelerinin başlaması için dışişleri ve ticaret bakanlıklarına talimat verdi. Görüşmeler esnasında Apaydın, Sovyetlerden 100 milyon dolarlık bir kredi talebinde bulundu. Elçiye göre Sovyetler Türkiye'nin ikinci sanayi planını, vereceği kredi ile destekleyebilirdi. Kredi tarımsal üretimin artırılması, yeni fabrikaların kurulması, Karadeniz'de yeni ticaret limanlarının inşa edilmesi gibi yatırımlarda kullanılacaktı. Geri ödeme ise tarım ürünleri aracılığıyla 112,5 milyon dolar olarak yapılacaktı. Sovyetler yeni kredi verme teklifini kabul etmedi ancak dış ticaret hacmini artırmak için bazı tedbirlerin alınabileceğini söyledi. Örneğin, kuru üzüm ve incir alımları artırılabilirdi. Ancak bunun iki ülke arasındaki ticareti elçinin istediği seviyeye ulaştırmayacağı açıktı (İşçi, 2020a: 751-754). Sovyetlerin eğer kredi verme gibi bir imkânı olsaydı bu krediyi özellikle Doğu

Anadolu için kullanmak isteyeceği yorumu yapılabilir. Sovyetler Türkiye'nin batısına zaten istediği ürünleri satabiliyordu. Yine Batısından istediği ürünleri Kliring veya kredi geri ödemesi içine dahil edipithal edebiliyordu.

### **Celal Bayar'ın Şark Raporu'nda SSCB'nin Doğu Anadolu ile Dış Ticaretine Bakışı**

Bayar, 11 Eylül-21 Ekim 1936 arasında,daha sonra Şark Raporu'na dönüşecek olan, izlenimlerini edindiği Zonguldak, Sinop, Samsun, Ordu, Trabzon, Rize, Artvin, Ardahan, Kars, Çıldır, Beyazıt, Erzurum, Van, Muş, Siirt, Diyarbakır, Malatya, Mersin ve Konya illerini ziyaret etti. Rapor Aralık 1936 sonunda İsmet İnönü'ye teslim edildi. Bayar Karadeniz ile Doğu Anadolu bölgelerininve Malatya ve Adana gibi illerin ekonomilerini birbirinden ayrı düşünmüyordu. Bayar Şark Raporu öncesinde, 13-28 Temmuz 1935 tarihlerinde, Sovyet Rusya'ya düzenlediği gezi sırasında birçok şehir ve fabrika görme şansına ulaştı. Bayar'ın raporuna etkisi açısından Sovyetlere düzenlediği gezinin yanı sıra Türkofis'in isteği üzerine Moskova Büyükelçiliği tarafından hazırlanan 26 Ağustos 1936 tarihli raporu da belirtmek gerekir (Bayar, 2006: 18-19).

Moskova Elçiliğinin hazırladığı rapor, Sovyetleri ağır itham altına alan suçlamalarla doludur. Elçilik 1931'den beri SSCB pazarlarının yabancı tüccarlara kapalı olduğunu söylemektedir. Elçilik raporuna göre dış ticaretteki tekel sistemi geçerli olunca SSCB'nin dış ticarete konu olan mallardan istedikleri şekilde faydalandıklarını belirtmektedir. İnisiyatifin SSCB'nin elinde olmasından dolayı SSCB tarafı Türkiye ile olan dış ticaretinden kârlı çıkmaktadır. Diğer yandan SSCB istatistiklerinde dış ticaret verileri olduğundan yüksek verilmektedir. Raporda Sovyetlere olan suçlamalar daha ileri gitmekte ve SSCB ticaret kurumları tekelcilikle ve soygunculukla itham edilmektedir. Moskova elçisi Zekai Apaydın'a göre Türkiye Doğu Anadolu'daki tüccarlarını ezdirmemek için aynı şekilde karşılık vermelidir ve bir tekel altında tüccarlarını toplamalıdır. Elçi İran'ın böyle bir kurumu, tüccarlarını Sovyet ticaret kurumlarına karşı korumak üzere İran hükümetinin oluşturduğunu örnek vererek anlatmaktadır. Doğu illerinde Sovyet kurumlarının yıkıcı ve zorba muamelelerine maruz kalan tüccarlar canlı hayvan ve yün karşılığında petrol ürünleri, şeker, tekstil, demir ve cam ithal etmektedir (Bayar, 2006: 20-21). Moskova Elçisinin raporunda Sovyetlerin Türkiye ile olan dış ticaretine bir diğer müdahalenin yeni ticaret anlaşması imzalayarak müdahale edebileceğini iddia edilmektedir (Bayar, 2006: 22). Raporun hazırlandığı yıllarda Türkiye zaten Kliring sistemi üzerine kurgulanan ticaret anlaşmaları imzalıyordu. Ayrıca Türk ofis ve birlikler adı altında üretici ve tüccarlarını diğer ülkelerin mallarına karşı korumaya başlamıştı. Yani Moskova elçisi zaten hâlihazırda uygulanan bir politikadan bahsetmekteydi.

Bayar'ın raporu canlı hayvan ihracatı konusunda SSCB verilerini doğrular niteliktedir. Doğunun geniş çayırları ve meraları, canlı hayvan yetiştirme konusunda belki de Türkiye'nin en verimli alanıdır. Geniş otlaklar hayvanların yağlanmaları ve kilo tutmaları açısından elverişlidir. Özellikle Ardahan ve Kars Türkiye'nin hayvan deposu olacak en müsait yerleridir. Ancak burada rapor canlı hayvan ihracat ve ithalatın karşılıklı olarak tekelci olmasından yana olduğundan Birlik adı altında bir oluşumun monopson canlı hayvan piyasasının karşılıklı olarak monopol olacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini anlatmaya çalışmaktadır. Sovyetlerin 1920'lerin sonunda başlayan kolektivizasyonun yol açtığı canlı hayvan itlaflarının dış ticarete özellikle Kafkasları Doğu Anadolu'nun canlı hayvanlarına mahkûm ettiğini bilmektedir. Ancak Sovyetler bu piyasada tek alıcı olma avantajını kullanıp Doğu Anadolu tüccarlarından canlı hayvanları oldukça ucuza almaktadır (Bayar, 2006: 71). Bunun sebebi ise tüccarların sürülerini Sovyet topraklarına götürüp orada karantina için beklemeleridir. Bekleme süresi arttıkça canlı hayvanlarda kilo kaybı oluşmaktadır. Sürünün uzun yollar alması salgın hastalıkları dolayısıyla hayvan kaybını artıran bir diğer etkindir.

Moskova Elçisi Sovyetlerin diğer ülkelerle olan dış ticaretini uluslararası arenadaki politikaları ile uyumlu şekilde yürüttüğünü söylerken, iş Doğu Anadolu'ya gelince durum değişmektedir. Elçiye göre Sovyet ticaret kurumlarının zorbalıkları ve tekelci tutumundan dolayı iki ülkenin de kazançlı çıktığı bir dış ticaret söz konusu değildir. Doğu Anadolu tüccarları sattıkları canlı hayvan ve yün karşılığında petrol ürünleri, tekstil, şeker, demir gibi ürünler almaktadır. Zaruri ihtiyaç mallarının Sovyetlerin tekelinde olması mutlak üstünlüğe dayalı bir rekabeti hatırlatmaktadır (Bayar, 2006: 72).

Şark Raporu'nda belirtilen bir diğer husus, 1934 yılında imzalanan sekiz milyon dolarlık krediye rağmen Sovyetlerle olan dış ticaret ilişkilerinin istenilen düzeyde ulaşmamış olmasıdır. Raporda birkaç yerde anılan ve merkezi Tiflis olarak belirtilen bir limited şirket kurulduktan sonra, Doğu Anadolu'dan ihraç edilen mallara Sovyetler istedikleri fiyatları uygulama fırsatı bulmuştur. Doğu Anadolu tüccarların bu duruma itiraz etmesi ve canlı hayvan ticaretini sınır kapılarında yapma istekleri karşılık bulmamıştır. Sovyetler canlı hayvan ihracat kabullerini kendi toprakları içerisinde yapmaya devam etmiştir. Kendi topraklarında mal kabulü yapmak demek kendi şartlarını dayatmak demektir. Sovyet kurumları ise ısrarla canlı hayvan alımlarında İstanbul fiyatlarını baz alarak teklif verdiklerini söylemektedir. Sattıkları canlı hayvan karşılığında alacakları özellikle tekstil ürünlerinin zamlandığını gören Doğu Anadolu tüccarlar zamlara karşı bir tepki gösterememişlerdir. 1936 yılında Suriye'deki canlı hayvan fiyatlarına yapılan zamlar bir ölçüde Doğu Anadolu tüccarının elini

kuvvetlendirmiştir (Bayar, 2006: 74).

Celal Bayar canlı hayvan ihracatını önemli bir mesele olarak görmeye beraber önerdiği ilk yatırım et kombinalarının kurulmasıdır. Et kombinalarında karkas haline getirilecek etleri almak zorunda kalacak olan Sovyetlerin ulaşım masraflarını kendisi üstlenecek böylelikle canlı hayvan tüccarları sınırın Sovyet tarafında kasap ve baytarlarla uğraşmayacaktır. Ayrıca et kombinalarında işlenecek olan hayvanların derileri de Türkiye’de kalacak ve artı değer yaratacaktır (Bayar, 2006: 75-79).

Celal Bayar raporunda Serdarabat Barajı’nın kullanımı ve Türkiye’nin üstlenmesi gereken yatırımlara sıcak bakmaktadır. Ona göre, yapılacak yatırımlar Iğdır Ovası’nın üretim kapasitesini artırırken özellikle pamuk hasadı Türkiye’nin bölgede artan ihracat malı olacaktır. Serdarabat Barajı’nın sulama imkânlarını kullanmak amacıyla yapılacak yatırımlar için masraftan kaçınılması gerektiğinin altı çizilmektedir. Bölgedeki dört bin pamuk üreticisinin tek alıcısı konumunda yine Sovyetlerdir. Iğdır pamuğunun ihracat limanı Trabzon’dur. Buraya pamuğu ulaştırmak deve, at ve kamyonla olduğundan sıkıntılı ve pahalıdır. Ayrıca hırsızlık olaylarından dolayı büyük risk taşımaktadır. Trabzon limanına başka ülkelere ihraç etmek üzere getirildiğinde maliyeti artan pamuğun, bu nedenle tek alıcısı Sovyetlerdir. Tek alıcı demek fiyatı belirlemek demektir. Iğdır pamuğunun diğer ülkelere ihracatını kolaylaştıracak bir diğer unsur üreticilerin kredi imkânını artırmaktır. Eğer Sovyetler pamuğun fiyatını dünya fiyatlarının altına düşürmek isterse, Sümerbank’ın olanakları kullanılarak Iğdır üreticisinden pamuklar satın alınmalıdır (Bayar, 2006: 84-85). Ancak Celal Bayar başbakan olduktan sonra Serdarabat Barajı ile alakalı bir adım atıldığına dair bir belirti yoktur.

Kalitesi Adana, İzmir ve Cleveland gibi cinslerinden daha iyi olan Iğdır pamuğunun en iyi değerlendirilme koşulu bölgeye bir iplik fabrikası kurmaktır. Pamuk dokuma fabrikası için Bayar’ın aklına gelen yer Iğdır’da yeteri kadar enerji üretecek akarsu kaynağı olmadığından Erzurum’dur. Fabrika kurulduğunda bile artan pamuk üretiminin bir kısmı Sovyetlere ihraç edilebilir. Ancak önce yapılması gereken pamuk üreticileri için bir satış kooperatifinin ivedilikle kurulmasıdır. Doğu Anadolu’da kurulması gereken bir diğer fabrika bölgenin şeker ihtiyacını karşılayacak ve Sovyetlere olan şeker ithalat bağımlılığından kurtaracak olan bir fabrikadır. Hopa-Ardahan-Kars-Iğdır arasındaki kamyon servis hattı üretilen ürünlerin bölgeye dağıtılmasında başrol oynayacaktır (Bayar, 2006: 88-113). SSCB 1930’larında başından itibaren Iğdır pamuğu alımlarını artırdı. Celal Bayar’ın pamuk konusundaki tespitleri çok yerindedir. Ancak Serdarabat Barajı’ndan temin edilecek sulama kanalları ve tünellerinin yıllarca inşa edilememiş olması Iğdır Ovası’nın verimli üretim yapmasını da engelledi.

Bayar'ın Doğu Anadolu tüccarını Sovyetler karşısında yalnız bırakmamak adına geliştirdiği bir diğer fikir, Sovyetlerin bölgeden ithal ettiği yün karşılığında Türkiye'ye çimento ihraç etmesidir (Bayar, 2006: 123). Bayar'ın çimento karşılığında mal ihracı bölgede o yıllarda süren demiryolu inşaatı ile alakalıdır. Çimentoyu Novorossiysk üzerinden ihraç eden Sovyet ticaret kurumlarının çimento nakliye güzergahı önce İstanbul sonra Trabzon limanı ve ardından karayolu ile olduğundan, ürünler nihayetinde oldukça pahalı bir şekilde Doğu Anadolu'ya ulaşıyordu.

Türkiye ve Sovyet dış ticaret istatistikleri iki savaş arası dönemde çoğunlukla birbirini parasal, ağırlık ya da tane üzerinden tutmayan değerlerden oluşmaktadır. Sovyet tarafının istatistikleri farklı kurumlar tarafından hazırlanmakta ve çoğu zaman vaktinde teslim edilmemektedir. Bu durum üzerinden birbirlerini suçlayan Ticaret Temsilciliği içinde örgütlenen farklı Sovyet ticaret kurumları arasında 1930'lar boyunca polemikler sürüp gitmiştir. Celal Bayar ise durumu Sovyetlerin netto-balans<sup>8</sup> üzerinden dış ticareti gerçekleştirdiği için daha fazla ürün ihraç etmek adına rakamların abartılması olarak görmektedir (Bayar, 2006: 123-141). Hâl böyle olunca Bayar, Sovyetler ile imzalanacak olan 1937 ticaret anlaşmasının Kliring sistemi üzerinden kurgulanmasının Türkiye'nin çıkarları açısından daha iyi olacağını düşünmüştür. Böylelikle Doğu Anadolu tüccarları için canlı hayvan ticaretini Türkiye topraklarına çekmek mümkün olacaktır. Kliring anlaşmasına göre zaten ithal edilecek ürünlerin değerleri önceden o ülkenin merkez bankasına yatırılmalıdır. Bu bağlamda Bayar ve Moskova Elçisinin hazırladığı raporların Sovyetlere karşı saldırgan olduğu söylenebilir. Hatta birçok Sovyet tarihçisi iki ülke ilişkilerinin Bayar'ın başbakan olmasıyla bozulmaya başladığını iddia etmektedir.

### **1930'ların İkinci Yarısında SSCB'nin Doğu Anadolu'da Dış Ticaret Faaliyetleri**

SSCB 1930'lu yılların başında Türkiye ile olan politik ve ekonomik ilişkilerini geliştirirken Artvin ve Trabzon konsolosluklarını kapatmaya karar verdi. Dışişleri Bakanlığı böyle bir karar verirken Dış Ticaret Bakanlığı ise aksini savunuyor hatta Iğdır'da ek bir Ticaret Temsilciliği ofisi açılmasını istiyordu. Kapatılma olursa Erzurum'daki ofis tek başına kalacak ve işler aksayacaktı. Ayrıca Kars'taki Konsolosluk Doğu Anadolu'daki tüccarların vize işlemleri için tek başına kalacak ve iş yükü artacaktı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1107, s:84-85). KÜTYK bu illerdeki konsoloslukların açık kalmasını gerekirse masraflarının kurumlarınca karşılanabileceğini Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Ancak Bakanlığın cevabı olumsuzdu. KÜTYK Artvin ve Trabzon konsolosluklarının kapatılacak olmasından dolayı yeni çıkar yollar aramaya başlamış ve 16 Mart 1931 tarihinde imzalanan anlaşmaya binaen Kars'taki Konsololuğun yanında bir Ticari Temsilcilik olmasını

istemmişti (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1107). Kars'ta Ticari Temsilcilik açma isteği Türkiye tarafından iyi karşılanmadı. Sorunun çözülmesi için KÜTYK'nin ayrı bir ofis açması ya da Türk tarafının kurum tarafından gönderilen uzmanlara uzun süreli vize vermesi gerektiği söylendi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1107, s:100). Trabzon Ticaret Temsilciliği ofisinin Sovyet ticaret kurumları arasında uzunca bir süre polemik konusu olması ve hatta sonrasında kapatılması Trabzon limanının Sovyetlerin nezdinde öneminin anlaşılmadığını göstermektedir. Buradaki ofisin kapatılması Doğu Anadolu Bölgesinde Sovyet ticaretini olumsuz etkiledi.

Türkiye'nin doğusu ile olan dış ticaret, Sovyet tarafının cari açık vermesiyle 1930'lar boyunca devam etti. 1932 yılında 195.573 liralık Sovyet ihracatına karşılık 1.262.657 liralık ithalatı, 1933 yılında 721.757 liralık Sovyet ihracatına karşılık 2.246.316 liralık ithalatı oldu (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:47-48). 1934 yılında yazılan bir rapora göre, Sovyet ticaret uzmanları Kars'taki faaliyetlerinden ve burada bir Ticaret Temsilciliği ofisi açılmasından Türk hükümetinin rahatsız olmayacağını, bölgedeki ticareti geliştirmek için elzem olduğunun farkına vardı. Bölgede yaşayan halkın çıkarlarının korunması ve Sovyetlerin ihraç ettiği malların fiyatlarla çok oynamadan ve bölgedeki tüccarın pahalı satmasını engellemek adına ofis açılması isteniyordu (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:23-25). 1927'de imzalanan ticaret anlaşmasına göre Sovyetler Kars'ta Ticaret Temsilciliği ofisi açma hakkına sahipti ancak 1934 yılına kadar bu inisiyatif kullanıldı. Türk yerel makamları ofisin açılmasına sıcak bakmıyorlardı. Bunun üzerine Petrol Sendikasının Kars'ta bulunan ofisinin adı değiştirilerek Ticaret Temsilciliği Ofisi adını aldı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:105-107).

1934 yılı ve öncesinden başlamak üzere Ticaret Temsilciliğinin KÜTYK ile ilişkileri iyiye gitmedi. Sovyet ticaret uzmanlarının raporlarında Doğu Anadolu'da Sovyet ithalat ve ihracatının ilerlemesine katkı sunsa dahi KÜTYK ile olan ilişkileri olumlu bir seyir izlemedi. İthalat ve ihracat değerlerinde düşüşlerden KÜTYK suçlanıyordu. Petrol ve türevleri kurum tarafından Doğu Anadolu'da 1931 yılında 3.254 ton, 1932 yılında 2.858 ton, 1933'te 3.083 ton, 1934 yılının ilk on bir ayında ise 3.548 ton ihraç edildi. Tekstil ürünleri hariç bölgeye ihraç edilen Sovyet ihraç mallarının miktarı düştü. Tekstil ürünleri 5.400 kipten 1934 yılında 10.785 kipe çıkarıldı. 1925 ve 1931 yılları arasında kriz yıllarının başlangıcında bile Sovyetlerin bölge ile olan ticareti 1.118.000-2.602.000 ruble arasındaydı. Pamuk, deri, süt ürünleri ve diğer mamullerin Sovyet ithalatı azalmaya başladı. 1934 yılı Ticaret Temsilciliği raporuna göre bölgeye olan ihracatın %68,5'i ve bölgeden yapılan ithalatın %67,9'u Sovyetler ileydi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1982, s:153-155).

Serdarabat Barajı'ndan kullanılmak istenen su için alt yapı teklifi Sovyetlerden tarafından Doğu Anadolu'da ilk yapılan teklif değildi. 20 Mayıs 1934 tarihinde

KÜTYK'ye Genin<sup>9</sup> tarafından yazılan mektupta Erzurum ilinde kanalizasyon ve su borusu döşeme ihalesinin Sovyetler tarafından alınması istendi. Bölgede görevli Sinkin isimli Sovyet çalışanı valilikten ihale için gerekli malumatı ve belgeleri aldı. Sovyetler eğer bu ihale alınırsa, işin tamamının netto-balans çerçevesinde yapılmasını istiyordu. Hatta eğer gerekli izinler alınırsa sekiz milyon dolarlık krediden de karşılama imkânı olacaktı. Sovyetlerden iki uzmanın bu ihale şartlarını yerinde görmesi için görevlendirilmesi istendi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:16-18). Bir diğer benzeri olay ise 1938 yılında Ticaret Temsilciliğine başvuran Türk yetkililerin Margara<sup>10</sup> ve Eçmiadezitse'de<sup>11</sup> bulunan elektrik istasyonlarından ilk yıl için 3 milyon daha sonraki yıllar için 7-8 milyon kilowatt saatlik elektriğin verilip verilemeyeceğini sormasıydı. Kurum bu kadar yüksek oranlarda elektrik üretiminin iki santralde de olmadığını belirtti. Ancak Kanakirskiy hidroelektrik santralinden sağlanabileceği bildirildi. Ayrıca elektriğin verilmesi için Türkiye sınırına kadar 40 kilometrelik bir hattın döşenmesi gerektiği belirtildi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 2910, s:12-21). Türkiye ise bu yatırımı yapmadı.

1935 yılında Sovyet ticaret uzmanları Türkiye'nin doğusundan 200.000 rublelik yün, 150.000 rublelik pamuk, 680.000 adet büyük baş ve 560.000 adet küçükbaş hayvan, 10.000 rublelik ceviz almayı planladı. Toplamda diğer ürünlerle birlikte Türkiye'nin doğusundan 1.670.000 rublelik mal ithal edilmesi isteniyordu. Bu rakam, Türkiye'nin batsından planlanan rakamın neredeyse yarısıydı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1969, s:113-121). 1930'ların ortasında Türkiye Doğu Anadolu'da inşa ettiği demiryolları için 200 km ray, 600 ton demir ve 20 bin ton çimentoya ihtiyaç duyduğunda Ticaret Temsilciliği ile iletişime geçmiş, siparişin Sovyetlerden karşılanıp karşılanamayacağını öğrenmek istemişlerdi. Verilmek istenen siparişler Sovyetlerin bu malların ihracatı için önemsenmeyecek kadar azdı. Ancak Sovyetler için önemli olan, ihtiyaç duyulan bu ürünlerin Avrupa ülkelerinden temin edilmemesiydi. 600 ton demir için anlaşma yapıldı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1985, s:1-175). Demir ve çimento siparişleri genelde Türk hükümetinin inşaatına devam ettirdiği demiryolları için yapılıyordu. Hükümet kendi yatırımları söz konusu olunca Sovyetlerin bölgedeki tekel sistemine ses çıkarmıyordu.

Uzun yıllar dış ticareti Sovyet topraklarında gerçekleştirmeye çalışan Ticaret Temsilcilik ve KÜTYK 1932'de HDTB'den aldığı talimatla ticaretin bir kısmını Türkiye topraklarına çekti. Ancak 1935 yılında Sovyetlerin Doğu Anadolu'ya olan ihracatının %74,7'si Sovyet topraklarında gerçekleşti. 1934 yılına nazaran Sovyetlerin Doğu Anadolu'ya ihracatı %21 civarında arttı. Bölgeden 639 ton yün, 502 ton pamuk alındı. Bölgede üretilen pamuğun %70'ini Sovyetler aldı. Sansar, tilki, porsuk ve samur kürkleri Sovyetler tarafından ithaledildi (RGAE, f: 413, op:



12, d: 2309, s:188-203). Sovyet ticaret raporlarına göre Doğu Anadolu'daki Sovyet dış ticareti 1930'lar boyunca tatmin edici düzeyde olsa da Sovyetlerin istediği düzeyde değildi. Sovyetler petrol ürünlerinde tartışmasız liderken cam ve diğer mineralli ürünlerde gündün güne iyileşen satışlar söz konusuydu. Sovyetler ayrıca şeker ihracatında Çekoslovak şekerleriyle Doğu Anadolu pazarlarında söz sahibiydi (RGAE, f:413, op:12, d:1983, s.181-185). Sovyetler Doğu Anadolu'daki şeker ihraç işlemleri karşılığında tekel kurumuyula bölgeden en az %30'u tüketim malları olmak üzere mal alacağına dair anlaşma imzaladı. Ancak alımların yapılması 1935 yılına sarktı. Anlaşmanın bazı maddeleri değiştirilerek alınacak mallar arasında portakal, zeytin ve canlı hayvan dahil edildi. Doğu Ticaret Bölümü şefi olan Genin bu duruma itiraz etmiş çünkü beklentilere göre canlı hayvan alım fiyatları henüz ucuzlamamıştı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1969, s:113-121). KÜTYK 1930'ların ortasında Doğu Anadolu'dan kürk alımını artırmak istedi. Bunun için Türkiye'de bir firma ile ortaklık yapmak gerekiyordu. Ancak Hakların Dış Ticaret Bakanlığı buna izin vermedi. Kürkleri işleyerek Avrupa pazarlarına sunmak isteyen kurumun planı Sovyet topraklarında olmadığı için kabul edilmedi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1978, s:8). Sovyetlerin birçok farklı ürün ile ilgileniyor olması Bayar'ın raporunda iddia ettiği gibi, bir zorbalık emaresi değildir. Aksine Sovyet ticaret uzmanlarının bölge tüccarlarına ve halkına olan ilgisini göstermektedir.

Sovyetlerin Doğu Anadolu'da kullandığı ticari kurumların arasında Ticaret Temsilciliğinin Erzurum Ofisi, Petrol ve Türevleri İhracat Kurumunun elemanları, Kars, Leninakan<sup>12</sup>, Markara, Ahıska ve Batum ofisleri yer almaktaydı. Bu ofislerin yabancı mallarla rekabeti olduğu kadar kendi aralarında da rekabet ettiği zamanlar da oluyordu. Ancak en çok şikâyet Erzurum Ofisi hakkındaydı. Ofis yeterli sayıda ve kalitede Sovyet ihraç ürünlerini temin edememekle suçlanıyordu. Diğer yandan canlı hayvan alımlarındaki sıkıntılardan dolayı Erzurum Ofisinin dışındaki ofisler kendi politikalarını güdüyorlardı. Erzurum Ofisi ve diğer ofisler arasında yaşanan rekabetten dolayı Doğu Anadolu tüccarları diğer ofisleri Erzurum'dakine tercih ediyorlardı (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Doğu Anadolu'da petrol ürünleri fiyatlarındaki politikadan memnun olmayanlar yalnızca Doğu Anadolu'daki tüccarlar değildi. Sovyetlerin kendisi de bu durumun farkındaydı. Petrol ürünlerinin fiyatlarını artıran en önemli sorun,malların Trabzon ve Hopa limanlarına İstanbul'dan gönderilmesinin ardından araçlarla Erzurum ve Kars'a getirilmesi (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Önce İstanbul sonra Karadeniz limanlarına nakliyat ve nihayetinde buradaki limanlardan karayolu ile Doğu Anadolu'daki illere ulaştırılması fiyatları oldukça artırıyordu. Bayar'ın raporunda iddia edilenin aksine artan fiyatlar Sovyet ticaret uzmanlarının keyfiyeti ile alakalı değildi. Erzurum'da bulunan Ofis Ticari Temsilcilik olarak gözükse de aslında faaliyet raporları ve kararları

KÜTYK tarafından verilmekteydi. Türk hükümeti KÜTYK'nin varlığından ziyade Doğu Anadolu'daki dış ticarete işlerin nasıl yürüdüğü ile alakalı konularla daha çok ilgilenmekteydi. Bölge tüccarlarından gelen şikayetler, fiyat politikası nedeniyle çıkan tartışmalar, malların geç gelmesi ve kabulünde çıkan sorunlar, tüccar seçiminde yapılan ayrımlar Türkiye resmi makamlarını daha çok alakadar etmekteydi. Ticari Temsilcilik hem bu konuları bilmediğinden hem de farklı iki kurum olduğundan ayrıca Türk resmi makamları ile kendisi muhatap olduğundan, bu konu ile ilgili sorulara cevap verirken yada sorunlara çözüm ararken zorlanıyordu (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). İsmet Paşa Doğu illerine yapmış olduğu ziyaretlerde bölge tüccarları ile de görüşme fırsatı buldu. Tüccarların Sovyetler ile alakalı şikayetlerini de göz önünde bulundurarak Sovyet Elçisi ile Ankara'da görüştüğünde Doğu Anadolu'daki dış ticaret seviyesinin Türkiye'nin Batısı ile olan seviyeye çıkarılmasından memnun olacaklarını belirtti (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Doğu Anadolu'daki dış ticaret seviyesini belki Batı Anadolu'daki seviyeye çıkarmak mümkün değildir ancak netto-balans üzerinden yürüyen dış ticaret sisteminde zaten Doğu Anadolu Sovyetlere karşı verilen cari açığı azaltıcı bir görev görüyordu.

Canlı hayvan alımlarında KÜTYK'ninve Canlı Hayvan İthalat Kurumunun kendi başlarına hareket etmeleri Sovyetlerin bölgeden ithalatını etkileyen önemli bir unsurdu. Kars ve Erzurum'daki Sovyet ticaret uzmanları İstanbul'daki müdürleri Vorobyev<sup>13</sup> ile yaptıkları toplantıda canlı hayvan alımlarının Erzurum Ofisi üzerinden organize edilmesi gerekliliğini savunmuşlardı. Aslında yapılması gereken tek bir çatı organizasyonu altında ithalatın Kars üzerinden yapılmasıydı. Konsolosluk içinde çalışan Sovyet elemanlarının canlı hayvan ticareti ile uğraşması sadece Türkiye için değil Sovyetler için de bir problemdi. Ancak Erzurum'da ofisin depoları bulunmaktaydı. Tarım aletleri ve diğer önemli mallar da Leninakan'daki ofis aracılığı ile organize edilip satılabilecekti. Bu ofisin ayrıca Teknoloji İhracat ve Sovyet Sanayi İhracat kurumlarının da üssü haline getirilecekti. Yani Vorobyev ticari faaliyetlerin, depolama alanlarının aslında sınırın Sovyet tarafına kaydırılmasını istiyordu (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Sovyetler 1930'ların ikinci yarısında mal kabullerinin nerede olacağına dair fikir değişirse de bütünüyle Sovyet topraklarında gerçekleşmesi mümkün olmadı.

1932 yılında imzalanan netto-balans ticaret anlaşması üzerinden 1937 yılına kadar yürüyen iki ülke dış ticaret sistemi İstanbul'daki Temsilcilığe bazı yükümlülükler getirmekte ve Ekonomi Bakanlığı ile olan görüşmeleri yürütmek zorunda bırakılmaktaydı. KÜTYK bu sorundan kaynaklı uyarıları dikkate almamakta bölgedeki ticaretine başına buyruk davranmaya ısrarla devam etmekteydi. Bütün bunlardan dolayı Türkiye'deki Sovyet dış ticaret faaliyetlerinin tek bir çatı

altında toplanması isteniyordu. Sovyetler bu konuda Doğu Anadolu'daki ticari faaliyetlerin Erzurum Ofisi ve tekel anlaşması yapılacak büyük tüccarlar grubuna güvenmekteydi (RGAE, f:413, op:12, d:1983, s:55-58). Görüldüğü üzere Sovyet ticaret sistemi her ne kadar tekel gibi görünse de kendi işleyişi içinde birçok sorunu ve ayrı görüşü barındırıyordu. Ayrıca tek çatı altında birleştirme kararı Sovyetlerin Doğu Anadolu ticaretini düşüren yanlış bir karar oldu.

21 Kasım 1935 tarihinde Temsilcilik Müdürü Vorobyev tarafından HDTB'ne yazılan mektupta KÜTYK'nin Erzurum'daki ofisi Türk makamlarınca Temsilcilik Ofisi olarak bilinmekteydi. Temsilciliğe Ekonomi Bakanlığından sürekli şikâyetler geliyordu. Doğu Anadolu'daki tüccarlar Sovyetlerin fiyat politikalarından memnun değillerdi. Şeker karşılığında alınan canlı hayvanlar için kesilen faturalar birbirini tutmamakta ve her iki taraf arasında polemik konusu olmaktaydı. İsmet Paşa'nın Bölgeye olan ziyaretleri sırasında bunun gibi şikâyetler bölge tüccarları tarafından kendisine iletildi. Tüccarlardan gelen en önemli şikâyet imzalanan anlaşma ve mal kabul edilirken farklı muamele edilmesiydi. Mal kabulleri KÜTYK, Canlı Hayvan İthalat Kurumu ve Canlı Hayvan Doğu İthalat Kurumu tarafından yapılmaktaydı. Bu değişiklik Haziran 1935'te oldu. Sovyetler eğer KÜTYK Bölgeden çekilecek ise devamında Sovyet mallarının satışının aksamaması için tekstil, metaller ve diğer bazı mallar için bölgeden bir grup güçlü tüccar ile anlaşma yapılmasından yana oldu (RGAE, f:413, op:12, d:1983, s:13-19).

KÜTYK 1935 yılı içinde kapandı. Aynı yıl içinde Türk Ofisin bölgede tüccarları ve üreticileri Sovyet ticaret kurumlarına karşı yalnız bırakmamak adına Kars'taki ofisi açıldı. Ticaret Temsilciliğinin Erzurum ve İstanbul ofisleri arasındaki anlaşmazlıklar ise devam ediyordu. Türk Ofisin açıldığı dönemde iki Sovyet kurumunun kendi arasında bir rekabet söz konusuydu (RGAE, f:413, op:12, d:2309, s:188-203). 1936 yılı Ekim ayında canlı hayvan alımlarının yapılması işlemi Canlı Hayvan İthalat Kurumuna devredildi. Sovyetler tarafından alınan KÜTYK kapatılma kararının ardından Doğu Anadolu'da ticaretin nasıl yapılacağına dair bilgilerin Ticaret Temsilciliğine gönderilmesi gerekmekteydi (RGAE, f:413, op:12, d:2310, s:12-13). Erzurum ticaret ofisinde KÜTYK'nin elemanı olarak çalışan Mirzabekyan 1935 yılının sonunda Ekonomi Bakanlığının Kars'ta Türk Ofis açtığını bildirdi. Ahmet Haim isimli müdürü, bilhassa Sovyet ticaretine garezi olan biri olarak tasvir ediliyordu. Asıl adı Abdül Alibek olan ve Kafkaslardan göçen yardımcısının da Sovyetlere karşı olan düşmanca tavrı olduğu biliniyordu. Ayrıca Kars valisi Akif Erdoğan öncülüğünde Kars İhracat Birliği kuruldu. Türkiye Sovyetler ile olan ticarete Doğu Anadolu'da Sovyet tekeline karşı bir tekel kurma çabasına girdi. Birlik adı verilen kurum altında Bölgenin tanınmış elliden fazla tüccarı toplandı. Yönetimdeki yedi kişiden sadece biri Türk diğerleri ise

Kafkas kökenli göçmendi (RGAE, f:413, op:12, d:2310, s:54-57).

KÜTYK'nin kapatılmasıyla Doğu Anadolu ile olan ticaretin kötü yöne doğru ilerlediği hemen anlaşıldı. Ticaret Temsilciliği elemanları Sovyet mallarının satışlarının organizasyonunu yapamıyordu. Örneğin tekstil ürünlerinin satışlarının direkt olarak İğdır tüccarlarına yapılmasını Kars'taki tüccarlar engellemektedir (RGAE, f:413, op:12, d:2586, s:28-33). KÜTYK'nin çalışma şekli bölgenin koşullarına uygun olarak anında yapılan takas veya az miktarda olsa da nakde dayalı ticaret üzerinden yürümektedir. Bundan dolayı bazı alışverişler kâr ile sonuçlanırken, diğerleri ise zarar ile sonuçlanabiliyordu. Tekstil, tarım aletleri, metal, petrol ve türevlerinin alındığı durumlarda, karşılığında canlı hayvan sağlanması beklenmektedir. Çoğu zaman Sovyetlerin canlı hayvan ithalat planları bu yüzden tutmayabiliyordu. 1930'ların ikinci yarısında canlı hayvan alımı zorlaşınca Bölgede Sovyet mallarının satışları da azaldı. Sovyet ithal mallarının karşılığının alınabilmesi için Temsilciliğin alması gereken önlemlerden ilki, petrol ve türevlerinin, Teknoloji İhracat Kurumunun ve Sanayi İhracat Kurumunun mallarının satışlarının bölgede durdurulması oldu. Hangi Sovyet ticaret kurumunun malı olursa olsun küçük partiler halinde satışlar yapma yolu izlendi. Ziya Ardoslu ve etrafında toplanacak olan tüccarların hiçbirine Sovyet mallarının satışlarında bölgede tekel olması yolunda adımlar atmasına müsaade edilmemesi Moskova tarafından telkin ediliyordu (RGAE, f:413, op:12, d:2586, s:35-36).

Temmuz ayı içerisinde Ticaret Temsilciliği Türk yetkililerle Doğu Anadolu'da canlı hayvan alımlarının Birlik isimli organizasyonun kontrolünde yapılması için anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre Canlı Hayvan İthalat Kurumu 16 bin büyükbaş, 130 bin adet ise küçükbaş hayvan almayı Birlik Kurumuna taahhüt ediyordu. Ancak ekim ayı geldiğinde alımların verilen sözler doğrultusunda olmadığı ve azaltıldığı görüldü. Çünkü kurum Birlik ile çalışmaktan hiç memnun değildi. Diğer taraftan Sovyetlerin kanunlarına göre Birlik gibi kuruluşlar aracılığı ile canlı hayvan alımlarının yapılması ve küçük ve orta düzey tüccarla bağların kesilmesi yasaktı (RGAE, f:413, op:12, d:2590, s:8-13).

İran-Türk Ticaret Kurumu<sup>14</sup> Doğu Anadolu'da ise çeşitli demirler, demir borular, saç demirler, tarım aletleri, dikiş makineleri gibi çeşitli ürünler ihraç etti (RGAE, f:413, op:12, d:2912, s:38-183). Doğu Anadolu'da 1938 yılında satılan tekstil malzemeleri ihracatı ruble bazında azaldı. 1937 yılında imzalanan anlaşmaların satışları yapılmış, 1938 senesinde ise yeni bir anlaşma imzalanmadı (RGAE, f:413, op:12, d:3333, s:174-181). 1938 yılında Doğu Anadolu'da 585.200 rublelik plana karşılık 198.800 rublelik şeker ihracatı oldu. Yıl içerisinde Şeker Tekeli ile yeni bir anlaşma imzalanamadı. Doğu Anadolu'daki satışların azalmasının nedenlerinden biri Sivas-Erzurum demiryolunun bitirilmesi idi. Böylelikle Batıda

üretilen şekerlerin Doğu Anadolu'da satılması sağlandı. Ancak sonradan Tekel bu işlemin kendisi için kârlı olmadığını fark etti ve Doğu Anadolu'da satılmak üzere bin tonluk şeker siparişini yıl sonunda Sovyetlere verdi (RGAE, f:413, op:12, d:2912, s:38-183). Çimento satışları sadece Doğu Anadolu'da oldu. 18 bin ton olarak planlanan satışlar 18.100 ton, 1.360.100 ruble olarak gerçekleşti. En son çimento sadece Sivas-Erzurum demiryolunun yapımı için ihraç edildi (RGAE, f:413, op:12, d:2912, s:38-183).

Canlı Hayvan İthalat Kurumunun Doğu Anadolu'dan mal alma sorumlusu Starozum isimli bir Sovyet uzmanıydı. İstanbul Ofisi ve Kars'ta görevli olan Siçinov 17 Eylül 1938 tarihinde canlı hayvan alımı için Birlik ile bir anlaşma yaptı. Malların teslimatı Akhurik<sup>15</sup> ve Margara'da gerçekleşti. Canlı Hayvan İthalat Kurumunun alım yöntemi yanlıştı ve verdiği fiyatlar ise piyasa ile alakası olmayan yüksek rakamlardı. Alıcı ve satıcının tekel olduğu bir ortamda Birliğin sesi Sovyet Kurumundan daha fazla çıktı ve satış fiyatlarını kendi istediği şekilde yönlendirdi. 17 Eylül 1938 tarihinde Birliğin teslimatı 7000 ton canlı hayvandı. 2150 ton sığır, 350 ton inek, 4500 ton koyun ayrıca 1500 ton ise ekstra satıldı.1938 yılında Birlik, Sovyetlere toplamda 9043.5 ton canlı hayvan sattı. Birlikten alınan 12.963 büyükbaş, 119.358 adet ise küçükbaştı (RGAE, f:413, op:12, d:3333, s:166-172).

Sovyet verilerine göre Türkiye'nin doğusu ile 1937 yılında 2.601.000 ruble, 1938 yılında 2.081.000 ruble ve 1939'da 994.000 rublelik Sovyet malı ihracatı yapıldı (RGAE, f:413, op:12, d:3342, s:42-48).1939 yılında Sovyetlerin Türkiye'ye olan ihracatı keskin bir şekilde düştü. İran-Türk Ticaret Kurumu bazı Sovyet mallarını ihraç etmedi. Tekstil satışlarında ise Kurum Batı Anadolu satışlarında normal bir gidişat izlerken; Doğu Anadolu satışları için 8-10 milyon metrelik bir hayale girdi. Satışların 3 milyon metreyle sınırlı kalacağı yıl içinde belli oldu. Tarım aletlerinin satışında sezon Kurum yüzünden kaçırıldı. Teknoloji İhracat Kurumu zamanında iyi bir organizasyonu olan tüccar ile tekel anlaşma yapma fırsatını kaçırdı. 6 Haziran'da 5 bin tonluk şeker satışı gerçekleşmişti ancak İran-Türk Ticaret Kurumu bu satışta yer almayı kabul etmedi (RGAE, f:413, op:12, d:3334, s:58-65). 24 Ekim 1939 tarihinde canlı hayvan ihracatına sadece Doğu Anadolu'dan Sovyetlere olmak üzere izin verildi. Bu kararın alınmasının en önemli nedeni bölge ticaretinde etkin olan Birliğin Meclise baskı yapması oldu (RGAE, f:413, op:12, d:3342, s:12-19).

### **Serdarabat Barajı'nın İnşası ve TBMM'de Tartışmalar**

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Aras Nehri'nin suyunu paylaşmak üzere 1927 yılında bir anlaşma imzalandı. Anlaşma uyarınca iki ülke hudut boyunda

bulunan çay, nehir ve dere sularından yarı yarıya istifade etmek üzere hemfikir oldular. İki taraf da kendi topraklarında bulunan verimli arazileri sulamak için baraj yapma hakkını saklı tuttu. Ayrıca su sarfiyatının tespiti için her yılın 15 Eylül'üne kadar Türk ve Sovyet yetkililerden oluşacak bir komisyon ölçüm yapmak için anlaştılar (TBMM Kanun, 1975). Aradan yıllar geçtikten sonra Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcında, Kars milletvekili Hüsamettin Tuğaç Iğdır ilçesinde yapılan Serdarabat Barajı ile alakalı Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak'a 1927 yılında yapılan anlaşmaya göre neden Türkiye'nin Barajın sularından istifade edemediğini ve Türkiye'nin suyun kullanım bedeli ile alakalı olarak ödeme yapması gereken meblağı nereden bulacağına dair sorular yöneltti. Necmettin Sadak ise verdiği cevapta, Barajın anlaşma maddelerine göre inşaat masraflarının Sovyetler Birliği tarafından karşılanacağını ve daha sonra Türkiye'ye yarısının fatura edileceğini belirtmiştir. Bu şartlar altında iki ülke Barajın sulama imkânlarından faydalanacaktı. Bakanın belirttiğine göre Sovyet tarafı suyun yarısının kullanım bedeli olarak Türkiye'den bir milyon ruble istemişti. Ancak Türkiye istenen miktarı ödeyemeden araya savaş girdi. Savaşın ertesinde borcun miktarının ne kadar olduğu sorulduğunda, Sovyet tarafı bir rublenin bir dolara eşit olduğu döviz kuru üzerinden aynı miktarda ödemenin yapılmasını istedi. Maliye ve Bayındırlık Bakanlık görevlileri çeşitli görüşmelerin ardından Sovyetlerin istediği miktarı fazla bulmuş ve ödeme yapmayı reddetmişti. Bu yüzden Bakanlıkların yıl içerisinde yer alan bütçelerinde Serdarabat Barajı'ndan su kullanma bedeli olarak Sovyetlere verilecek miktar yer almadı. Ancak Bakan yaptığı açıklamada en kısa sürede ödeme koşullarında anlaşacaklarını ve tekliflerini yenileyeceklerini söyledi (TBMM Tutanak , 2022: 52-54).

Dışişleri Bakanının düşüncesine göre eğer Türkiye suyun kullanım bedelinden kaynaklanan borcunu öderse iki ülke arasında suyun kullanılmasından kaynaklı bir problem olmayacaktı. Eğer borç ödenir ve Sovyetler Birliği suyun kullanılması yönünde herhangi bir sıkıntı çıkarırsa bakanın sözlerine göre Türkiye haklarını savunmaktan geri durmayacaktı (TBMM Tutanak, 2022: 52-54). Bakanın söyledikleri savaş sonrası yeni dünya düzeni içerisinde soğuk savaş günlerini anımsatan bir konuşmayı andırmaktadır. Sovyetlerin Serdarabat Barajı'nın Iğdır Ovası'nın sulanması için barajdan su kullanılmasını engelleyen bir yaptırımını olmadı. Buradaki asıl sıkıntı Dışişleri Bakanının söylediklerinin her ne kadar soruya tam cevap vermekten uzak olsa da, Türkiye'nin Serdarabat Barajı'ndan suyun kullanılması için gerekli olan sulama kanalları, tünelleri ve ağını inşa etmemiş olmasıdır.

Dışişleri Bakanının sözleri üzerine Hüsamettin Tuğaç cevap verme gereksinimi hissetti ve sözlerine Serdarabat Barajı'ndan temin edilecek suyun, Bölgenin

hem ekonomik hem de politik çıkarları için çok önemli olduğunu söyleyerek başladı. Tugaç'a göre Aras Irmağı'nın bereketli kollarının beslediği İğdır Ovası aynı Nil Nehri havzasını hatırlatmaktaydı. Durum böyle iken Sovyetler, Barajdan sağlanan su ile kendi topraklarını sulayabilirken İğdır Ovası'nın çiftçileri henüz bu imkândan faydalanamadı. Sudan faydalanmak için yılın kurak zamanlarında Bölge çiftçileri ilkel bentler yaparak sulama için imkân yaratmaya çalışmaktaydı. İlkel bentlerde toplananaz miktarda su kanala gelmeye başlayınca Sovyet tarafı suyu salmakta ve nehir yatağına bırakarak bahsi geçen bentlerin yıkılmasına sebep olmaktaydı. Yılın kurak vakitleri olan temmuz ve ağustos aylarında sadece tarım yapılan arazilerin değil, aynı zamanda insanların ve hayvanların da su ihtiyaçları Aras Irmağı'ndan karşılanmaktaydı. Hüsamettin Tugaç'a göre, sınır görevlileri Bölgedeki köylülerin kuraklık zamanlarında karşılaştıkları sıkıntıları defalarca Sovyet tarafına iletmişler ancak bir çözüm bulamamışlardı. Ayrıca Serdarabat Barajı yapılırken suyun Türkiye tarafına verilebilmesi için bir kanal yapılmasına çalışılmış ancak kanalın yapımı yarıda kalmıştı. Hüsamettin Tugaç'a göre kanalın ve sulama sistemlerinin yapılabilmesi için proje çalışmalarının muhakkak yapılmış olması gerekiyordu. Eğer projeler hazır ise halk yardımının da eklenmesi ile sulama sistemleri, kanalları ve tünelleri hem hızlı bir şekilde yapılacak hem de ucuza mal olacaktı (TBMM Tutanak, 2022: 52-54).

1927 yılında anlaşmaya konu olan yapılardan biri olan Serdarabat Barajı'nın yapımı Sovyetler Birliği tarafından 1930 yılının aralık ayında tamamlandı, açılışına Kars'ın üst düzey devlet görevlileri de Sovyet tarafına davet edildi (BCA, 30-10-248.675.29). Aras Nehri üzerinde inşa edilebilecek baraj, sulama kanalları ve tünelleri hakkındaki anlaşmadan yaklaşık sekiz sene sonra, 1935 yılında Türkiye'de İğdır Ovası'nın sulanması hakkında bir rapor hazırlandı. Raporda İğdır Ovası'nın sulanabilir olduğunu ilk öngören taraf Ruslardı. Hiçbir tesisat yapılmasına gerek duyulmadan açılan kanallar vasıtasıyla Aras Nehri'nin suyu İğdır Ovası'nın sulanması için verilmişti. Eski ve yeni kanallar 50.000 hektarlık ovanın 36.000 hektarının sulanabilmesi için imkân tanımaktaydı. İğdır Ovası'nın bazı kısımları Karasu ile sulanmakta, ayrıca Karakale<sup>16</sup> ve Margara arasında yirmi kadar kanal sulama işlemleri için faydalı olmaktaydı. Yirmi dört kilometreyi bulan uzunluktaki ve ilkel şartlarda inşa edilmiş sulama kanalları bulunmakla beraber bunların çoğunun verimli sulama yapmak için teknik şartları uygun değildi (BCA, 30-10-158- 2 Nolu belge).

Hazırlanan raporda Sovyetlerin inşa ettiği Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'na sulama sularının verimli olarak alınması için 563 metre uzunluğunda 4 metre genişliğinde bir tünel açılmalı ve 1.150 metrelik sulama kanalı inşa ederek ovanın en yüksek noktasına su vermek suretiyle sulama sistemine bağlanarak dağıtımı yapılmalıydı. Barajdan 1935 yılına kadar suyun, Türkiye tarafına düşen masrafı

hariç, sulama kanalı ve tünel yapımının maliyeti 350.000 lira olarak tahmin ediliyordu. Projeyi hazırlayan mühendisler göre Ova içinde inşa edilecek bir sulama şebekesi olmazsa Sovyet barajından su alınmasına yardımcı olacak sulama kanalı ve tünellerinin hiçbir faydası olmayacaktı. Sulama şebekesinin maliyeti 20.000 hektarlık bir alan için 3,5 milyon liraydı. Barajın yapılmasıyla kurak mevsimlerde Aras Nehri'nde su azaldığında Sovyet kanalları ile çevrili olan nehrin alt kısımlarına su gidemediğinden İğdır Ovası'nı ilkel de olsa sulayan kanallar ve bentler susuz kalmaktaydı. Bu durumda mühendisler yapılması planlanan su kanalı ve tünelin en azından bu ilkel yapıları susuz bırakmayacağını düşünmüşlerdi (BCA, 30-10-110-2, 2 Nolu belge).

Bayındırlık Bakanlığı İğdır Ovası'nın sulanması için iki savaş arası dönemde bütçelerinin el verdiği ölçülerde sulama kanalı, tüneli ve ağının yapılmasını gündemine sıklıkla getirdi. İğdır Ovası'nın pamuklarının da ıslah edilmesiyle sürdürülmek istenen 1937 yılının başındaki projeler kapsamına Doğu Anadolu için yapılacak olan 31 milyon liralık yatırıma İğdır Ovası sulama işleri de dahil edildi. Türk hükümeti bölgeden Sovyetlerin tarım ürünleri ve pamuk ithalatını daha düzenli ve artan bir hale getirmek için kooperatiflerin kurulmasını destekledi ve bir adet iplik fabrikasının Erzurum'da açılması için fizibilite raporları hazırladı. Yapılan planların gerçekleşmesi Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'na temin edilecek su ile mümkün olacaktı (BCA, 30-10-185.276.9 ). Ancak bu yatırım planları uzunca bir süre atışekilde bekleyecekti.

### **Sulama Kanalı ve Tünelİnşaatları için SSCB Kurumları ile Görüşmeler**

Sovyet arşivlerinde Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'nın faydalanması için inşa edilmesi düşünülen sulama tünel ve kanalları ile alakalı ilk belgelerden biri 3 Ekim 1936 tarihli. Türk elçiliğinden Sovyet kurumlarına yazılan Fransızcadan tercüme edilen belgede, Türk mühendislerinin Aras Nehri'nden İğdır Ovası'na su sağlamak için bölgede yaptığı incelemelerde 563 metrelik bir tünel ve en az 1.150 metrelik bir kanalın inşaatına ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Türk hükümeti Sovyetlerden bahsi geçen inşaatlar için yardım talebinde bulunmuş, Sovyetler Birliği inceleme yapmak için mühendis ve uzmanlarını bölgeye göndermiştir. Türk hükümeti Sümerbank ile Kayseri ve Nazilli kumaş dokuma fabrikalarını inşa eden Turkstroy'dan konu ile ilgilenmesi için ricada bulunmuştur (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:63).

Eksportstroy aynı Turkstroy gibi Ağır Sanayi Bakanlığı içinde Doğu ülkelerine sanayi mallarını ihraç etmek, gerekli teknik ve makine desteğini sunmak için kuruldu. 17 Ocak 1936 tarihinde kurulan Eksportstroy'un görevi İran ve diğer doğu ülkelerine makine ve teknik yardım ihraç etmektir. Türkiye'ye olan ağır



sanayi ürünlerinin ihracatından sadece Turkstroy sorumluydu. Benzer görevleri üstlenen kurumların ürettikleri sanayi malları da benzerdi. Un fabrikaları için makineler, elektrik santralleri, tekstil makineleri, değirmenler bu ürünler arasında sayılabilir. Kurumlarda çalışan mühendis, uzman ve işçilerin daha verimli ve düşük maliyetlerle çalışmaları adına birleşmesi istenmekteydi (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:30). 1937 yılında Sovyet Ağır Sanayi Bakanlığı Turkstroy ve Eksportstroy'un birleştirilmesine ve Doğu ülkelerine yapılacak olan teknik yardımların, makine ihracatının ve montajının bu kurum tarafından yapılmasına karar verdi. Sovyetler Birliği tarafından doğu ülkelerine verilecek olan kredilerle üretilmesi planlanan makine ve teknik aksamaların tedarik edilmesinde Turkstroy ve Eksportsroy'un birleştirilmesinden ortaya çıkan iktisadi kurum devam edecekti. Ancak her iki kurumun 1937 yılı içerisinde kendi amblem ve mühürlerini kullanmasına müsaade edilmişti. Turkstroy ve Eksportstroy birleştikten sonra dış ticaret kanunlarına uymakla yükümlü olacaklar ve Halkların Dış Ticaret Bakanlığının sorumluluğunda dış ülkelerdeki operasyonlarını sürdürecektlerdi. Daha sonra Turkstroy ve Eksportstroy birleşmesi Orjonikidze'nin 25 Aralık 1936 tarihinde bütün kurumlara yazdığı talimat ile resmîyet kazandı (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:24-29). Bu anlatılardan dolayı Sovyet belgelerinde Serdarabat Barajı ile ilgili belgelerin bazılarında Eksportstroy bazılarında ise Turkstroy imza ve kaşeleri bulunmaktadır.

Doğu Anadolu'nun Sovyetler için öneminin altına çizmek adına Dışişleri Halk Komiserliği 11 Mart 1937 tarihinde Halkların Dış Ticaret Bakanlığına ve Turkstroy'a içinde talimatlar içeren bir mektup yazdı. Mektuba göre Türkiye'nin doğu vilayetlerine yapılan Sovyet makine teçhizat ihracatının artması için Dış Ticaret Bakanlığı birkaç kez önceden uyarılmıştı. Bölgede yer alan şehirlerin hem ekonomik hem politik olarak Sovyetler için olan önemi, Bakanlığa göre tartışılmazdı. İstanbul'daki Sovyet Ticaret Temsilciliğinin son zamanlarda edindiği bilgilere göre Doğu Anadolu'nun ticari hayatında Almanların faaliyetleri iyice artmıştı. Alman şirketleri özellikle devlet kurumlarından aldıkları siparişlerle makine ve teknik ekipman ihracatlarını artırmaktaydı. Ayrıca bazı belediyelerden ihaleler alarak bölgedeki ilişkilerini sıkılaştırmaktaydılar (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:51).

Alman şirketleri bölgedeki devlet kurumları ile çalışırken çoğu zaman uzun vadeli krediler açmaktaydı. Bakanlığın mektubunda belirtildiğine göre Sovyetlerin şimdilik böyle bir imkânı yoktu. Ancak yine de Bakanlık Sovyet kurumlarının inisiyatif alıp bazı ihalelerde ve ticari işlerde kendilerini göstermelerini istemekteydi. Örneğin Kars ilinde düzenlenen su hatları boru ihalesi kaçırılmayacak bir fırsattı. Teknoeksport'un yaptığı fiyat tekliflerini Kars valiliği kabul etmişti. Dışişleri bakanlığı ayrıca dış ticaret bakanlığından yeni kredilerin

Türkiye'ye sağlanması için fırsatların zorlanması gerektiğini belirtmekteydi. Bütün bunları söyledikten sonra bakanlık mektubunda özellikle Eksportstroy'u uyarmakta, kurumun Doğu Anadolu'da yapılabilecek herhangi bir iş için daha dikkatli olmasını ve iyi teklifler hazırlayarak Türk devlet kurumları ile iyi ilişkiler içerisinde olması gerektiğinin altını çizmişti. Dışişleri Bakanlığı Eksportstroy'dan kurumun en iyi mühendis ve uzmanlarını bölgeye göndermesini istemekte ve öngörülen plan ve projeler için şimdiden teklifler hazırlamasını beklemekteydi. Ankara'da bulunan Ticaret Temsilciliği içinde muhakkak Eksportstroy'un da bir ofisinin olması gerektiği vurgulanmıştı. Bu ofis sadece Doğu Anadolu ile kendini kısıtlamamalı Türkiye'nin bütün coğrafyalarında imkân dahilinde olan makine ve sanayi ürünleri ihracat fırsatlarını kovalamalıydı (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:51).

9 Ocak'ta Türkiye'nin Moskova elçiliğinden yazılan mektuba Turkstroy 21 Ocak 1937'de 600 metrelik sulama tünelinin bedeli 266.400 lira, 1500 metrelik su kanalının inşaatı 136.363 lira, aynı kanalın beton kaplaması 30.000 lira, regülatör inşası 75.000 lira olarak cevap verdi (RGAE, f:413, op:2, d:2591, sayfa:14-15). Önceki mektuplaşmalarda Türk Elçiliği toplam inşaat maliyetini 350.000 lira civarında beklerken, Turkstroy en az 557.275 lira olacağını bildirdi. Projenin en az 214.012 liralık malzeme masrafı olacaktı. Makine ve teçhizat giderleri ise en az 23.023 liraydı (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:69-71).

21 Ocak 1937 tarihli Turkstroy Genel Müdürü Zolotarev'in Türk Elçisi Zekai Apaydın'a yazdığı mektuptan, ikilinin daha önce de 1936'nın ortalarına doğru Serdarabat Barajı'na yapılması istenen sulama kanalı ve tüneli hakkında konuştukları anlaşılmaktadır. Zekai Bey ilk görüşmede Sovyetler Birliği'nden gelecek olan bir mühendis ve uzman heyetinin bölgede inceleme yapmasında ısrarcı oldu. Bunun üzerine 12 Mayıs 1936 tarihinde sulama alanında uzman olan Tatarintsev adındaki mühendis Erivan'da hazır bulundu. 17 Mayıs-26 Haziran arasında Moskova ve Tatarintsev arasındaki haberleşmelerden henüz Türk yetkililerin bölgede inceleme yapmak için gelmedikleri anlaşılmaktaydı. Nihayet Türk yetkililerin de gelmesiyle beraber 29 ve 30 Haziran'da ekip Bölgede sulama tünellerinin ve kanallarının inşası için inceleme yapabildi. İnceleme neticesinde hazırlanan raporlar Doğu Anadolu Genel Müfettişi Tahsin Uzer'e sunuldu. Tatarintsev ayrıca Kars Valisi ile görüşüp ovaların sulanması için yapılması gereken sulama kanallarının ve tünellerinin ana hat ve diğer hatlarının planlanmasının şimdiden yapılması gerektiğini ve onlardan bir cevap beklediklerini ilettiler. Ancak Kars valisi Tatarintsev'in bölgeden ayrıldığı 9 Ağustos'a kadar bir cevap gelmedi. 24 Eylül 1936'da Türk elçiliği sulama tüneli ve kanalları ile ilgili Türkiye'nin projesini Turkstroy'a sundu. 3 ve 23 Ekim'de iki Kurum tekrar görüştü. 7 Ekim 1936'da Turkstroy kendi hazırladığı projeyi Moskova elçisi Zekai

Bey'e sundu. İlk önerilen projenin Türkiye'nin müdahalesi ile düzeltilmiş hali böylelikle iletildi. Sunulan ikinci projede tünel ve sulama kanalı inşası varken, sulama kanallarının set şeklinde kurulması yer almadı. İlk projede 563 ve 1150 metre olan sulama tüneli ve kanalı ikinci projede 600 ve 1500 metreye çıkarıldı. Ayrıca ilk projede yer almayan regülatör inşası ikinci projeye eklendi ve maliyeti 507.763 liraydı (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:39-40).

1937 yılının ocak ayının başında Zekai Apaydın Turkstroy'un müdürü Zolotarev ile telefonda görüştü. Elçi Zolotarev'e Türk hükümetinin Serdarabat Barajı'ndaki sulama imkânlarından faydalanmak üzere kanal ve tünel inşaatının yapılmasına sıcak baktığını bildirdi. Zekai Bey Turkstroy'dan sulama kanalları ve tünellerinin hem projelendirilmesini hem de inşa edilmesini istiyordu. Zekai Bey ve Turkstroy yetkilileri 23 Ocak'ta buluşarak teknik detayları konuştu (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:58-60).

Turkstroy 3 Ekim 1937 günü Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın ile bir görüşme daha yaptı. Turkstroy 600 metrelik su tünelinin ve 1500 metrelik su kanalının yapımı için maliyet olarak 507.000 lira olarak büyükelçiyi bilgilendirdi. Hesaplanan maliyetin içine işçilere ödenecek olan miktarlar dahil değildi. Elçi aynı zamanda su kullanım bedeli olarak 1.041.162 rubleden haberdar olduğunu ancak Türkiye'nin su kullanım bedeli olarak sadece 230.000 lira ödemek istediğini söyledi. Bunun yanında Zekai Bey eğer işçilik bedeli dahil 500.000 lira olursa, sulama kanalları ve tünelinin yapılmasına onay vereceklerini belirtti. Turkstroy ise işçilik bedelleri dahil projeyi ancak 860.000 liraya tamamlamak istiyordu (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:12-13).

4 Kasım 1937 tarihinde Kurum içi yapılan toplantıda Eksportstroy İğdır Ovası'nın sulanması için Serdarabat Barajı'na bağlanacak olan sulama tünelleri ve kanalları için işgücüne ödenecek miktar hariç sarf edilecek malzeme ve teknik destek için 5.685.000 ruble fiyat belirlendi. 1927 anlaşmasından kaynaklanan ve geçen süre zarfında kullandığı su miktarının hesaplanması ile Türkiye'nin Sovyet Ermenistan'ına 1.041.163 ruble borcu vardı. Bu miktarın dışişleri aracılığıyla, ilgili Sovyet kurumlarına ödenmesi talep edilmesine karar verildi. Eksportstroy'un toplantı sonucunda Türkiye'nin ödemesini istediği miktar 6.726.163 rubleydi. 20 Kasım 1937 tarihinde Eksportstroy kurumunun iç yazışmasında Türk tarafının ödemeleri lira olarak yapmak istemesi üzerine dolar karşılığı üzerinden ısrar edilmesi gerektiği belirtildi. Eğer Türkiye suyun kullanımından ve inşaattan kaynaklanan borçlarını Kliring Anlaşması'na dahil ederse Sovyetler Birliği bu ödemelerden %25 civarında kayıp yaşayacaktı (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:8-9).

1937 yılının sonunda gerçekleşen anlaşmaya göre, Serdarabat sulama kanalı ve

tünellerinin yapımı için İnşaat İhracat Kurumu görevlendirildi. Yapılacak olan çalışma her ne kadar zarar getirecek olsa da bitirilmesine karar verildi. Ayrıca inşaat maliyetleri Kliring hesabı içine alınacak ve karşılığında Türkiye'den ürün satın alınacaktı. İnşaat bedeli dolar üzerinden anlaşmanın imzalandığı gün ödenecekti. İnşaat İhracat Kurumunun kasım ayında yaptığı hesaplara göre, Serdarabat Vadisi'nde yapılacak olan kanal ve tünelin maliyeti 5.685.000 ruble olarak belirlendi. 1.041.160 ruble ise Türkiye'nin Ermenistan Sovyet'ine ödenmesi gereken su kullanma bedeliydi (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:1-25).

14 Aralık 1937 günü Dışişleri Halk Komiserliğinde yapılan toplantıda Serdarabat Barajı'nın su tutan setleri, sulama tünelleri ve kanallarının birbiri ile olan bağlantılarının yapılması için Eksportstroy'un Türk hükümetine fatura etmesi kararlaştırıldı. Türk tarafının ödeme koşullarının dolar üzerinden olmasında ısrarcı davranılması istendi. Eğer Türk tarafı anlaşmasının Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında geçerli olan Kliring Ticaret Anlaşması'na dahil olmasını isterse Türkiye tarafından yapılacak olan ödemelerin Sovyetlerin Türk pazarlarından yapacağı ürün ithalatı ile karşılanması söz konusu olursa, ithalata konu olan ürünlerin dünya piyasası fiyatlarından yukarı olmamasına dikkat edilmesi istendi (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:1-2).

## Sonuç

Sovyetler Birliği ile 1927 yılında Aras Nehri ve çevresindeki akarsu kaynaklarından faydalanmak üzere yapılan anlaşmadan sonra Türkiye uzun yıllar Iğdır Ovası'nın sulanması için sulama kanalına, tüneline ve şebekesine yatırım yapamadı. Serdarabat Barajından salınan suyun kullanım bedeli için de Sovyet Ermenistan'ına ödenmesi gereken borçlar uzun yıllar ertelendi. Barajın Sovyet tarafında kalan tarım arazileri sulama imkânından 1930'dan itibaren faydalanmaya başladı. Türkiye verimli Iğdır Ovası'nın ürünlerinin neredeyse tek ithalatçısı konumunda olan Sovyetlere ihracatını artırma fırsatını böylelikle elinden kaçırmış oldu. 1930'ların ikinci yarısında politik ilişkilerin düşüşe geçtiği iddia edilen bir dönemde Türkiye Sovyetlerin iktisadi kurumlarından biri olan Turkstroy, sonradan Eksportstroy, ile sulama kanal ve tüneli ile alakalı olarak planlama faaliyetine girişti ve uzun süren pazarlıklar yaptı. Türk-Sovyet politik ilişkilerinde durum ne olursa olsun Sovyetler Birliği söz konusu Doğu Anadolu olunca duruma iki savaş arası dönemde hep yapıcı olarak yaklaştı, elinden geleni bütün iktisadi ve politik kurumları ile yapmaya çalıştı. Serdarabat Barajı'ndan Iğdır Ovası'nın faydalanması için yine olumlu tavırlar içinde olan Sovyet iktisadi kurumlarının önündeki en büyük engel ise, ellerinde Türkiye'ye sağlayacak kredi olanaklarının kısıtlı olmasıydı.

SSCB imparatorluk döneminden kalan bir alışkanlıkla Doğu Anadolu'nun birçok şehrinin iktisadi hayatını onlara komşu olan Sovyet şehirlerinden ayrı düşünmedi. SSCB 1930'lu yılların savaşa doğru giden atmosferinde özellikle Almanya'nın Türkiye'de artan politik ve ekonomik gücünden rahatsız oldu. Çünkü Almanya'nın güçlenmesi demek Doğu Anadolu pazarlarını Alman ürünlerine kaptırmak demektir. Bu bağlamda Serdarabat Barajı'ndan Iğdır Ovası'na temin edilecek sulama ile SSCB'nin bölgedeki gücü daha da artacaktı.

Celal Bayar'ın Şark Raporu, Doğu Anadolu'daki tüccarların Sovyetler ile olan ilişkilerini hükümete nasıl aktardıkları açısından önemlidir. Moskova elçisi Zekai Apaydın'ın hazırladığı Sovyet ticareti ile ilgili raporla beraber okununca Şark Raporu'nun saldırgan imalar içeren bir metin olduğu görülmektedir. Raporların amacı, hükümeti Türkiye'nin zaten o yıllarda hemen her ülke ile imzaladığı Kliring Ticaret Anlaşması'na ikna etmek ve SSCB'yi de bu konuda zorlamaktır. Türkiye ile Kliring Ticaret Anlaşması imzalayan en son ülkelerden biri SSCB'dir. Çünkü o yıllarda SSCB'nin iç üretimi ve dış ticareti yükseliştir. SSCB'nin dış ticaret bakanlığı Kliring Anlaşması'nın dış ticaretini daraltacağını düşünmüştür. Halbuki Lozan Anlaşması'nın dış ticaret hükümlerinin süresinin dolmasına daha yıllar var iken Sovyetler ticaret anlaşması imzalamak için Türkiye ile masaya oturan ilk ülkelerdendir. 1930'ların ikinci yarısında Türkiye ayrıca kendi üreticisi ve tüccarlarını dış etkilerden korumak adına Türk Ofis ve Birlikler adı altında yeni ekonomik kurumlar oluşturma yoluna gitti. Aslında Türk hükümeti en kısa zamanda Doğu Anadolu'da bu iki kurumu bölgenin dış ticaretinde etkin kılmaktı. Şark Raporu ve Moskova Büyükelçisinin hazırladığı dış ticaret raporu bu duruma sadece destek veren metinler oldu.

SSCB'nin Doğu Anadolu'daki ticareti üzerinde bir yandan Almanların buradaki pazarlara hâkim olma korkusu diğer yandan Türkiye'nin kendi menfaatlerini koruma ihtiyacı yüzünden ürettiği politikalar etkili olurken, SSCB'nin dış ticaret kurumlarının birbirleri ile anlaşmazlık halinde bulunmaları iki ülke arasındaki dış ticareti etkileyen önemli unsurlardan biri oldu. Trabzon'daki Ticaret Temsilciliği ofisinin kapatılması, Doğu Anadolu'nun dış ticaretinin açıldığı liman kentinin kaybedilmesine yol açtı. KÜTYK ve Ticaret Temsilciliğinin sürekli olarak birbirlerinden şikayetçi olmaları iki kurum arasındaki uyumu bozuyordu. KÜTYK'nin Doğu Anadolu'daki ofislerinin hem kapatılmaya çalışılması hem de farklı organizasyonlara farklı görevlerin yüklenmesi KÜTYK elemanlarının performanslarını düşürdü. Ticaret Temsilciliğinin Erzurum Ofisinin başlı başına yeterli olacağını düşünmek SSCB için bir hataydı.

Türkiye ve SSCB arasında Doğu Anadolu'da gerçekleşen dış ticaretin asıl belirleyici unsuru canlı hayvan ticareti oldu. İki ülkede canlı hayvan ticaretinin kimin toprakları üzerinde gerçekleşeceği üzerinde kendi çıkarlarına göre

birtakım politikalar üretti. 1930'larında ortasına kadar anlaşmaların Erzurum Ofisi üzerinden yapılmasını tercih eden SSCB 1930'ların ikinci yarısından itibaren canlı hayvan ticaretinin Sovyet topraklarında gerçekleşmesinden yana tavır koydu. Celal Bayar ise bu durumun et kombineoları kurarak aşılabileceğini düşündü. Zamanının soğutma sistemlerini Almanya'dan alan Türkiye için bu farklı bir yatırım olacaktı. Ancak düşünerek değil aksiyon olarak çözülmesi gerekiyordu. Bölge tüccarlarını tek çatı altında toplayan Birlik isimli kurumun işlevi giderek önem kazandı. Böylelikle bölge tüccarları en azından anlaşma yaparken ürünlerini dünya fiyatlarının üzerinde ihraç ettiler.

Serdarabat Barajı'ndan su temini yapacak sulama kanalları ve tünellerinin inşa edilmemesi Türkiye'nin imkânsızlıklarından ve yanlış kararlarından kaynaklandı. SSCB bu konu hakkında 1927 yılında imzalanan anlaşmaya Doğu Anadolu bölgesi söz konusu olduğu için sadık kalmayı tercih etti. İkili politik ilişkilerden bağımsız olarak bu proje üzerinde hep olumlu tavır sergiledi. Eğer Serdarabat Barajı'ndan temin edilecek su için üretilen proje gerçekleşseydi, İğdır ekonomisi çok daha erken kalkınacaktı. Aynı zamanda diğer bölgelere de örnek olabilecek bir stratejinin ilk örneklerinden biri olabilecekti.

## Sonnotlar

1 Örneğin bkz. (Gürün, 2010, Bilge, 1992, Vandov, 2014, Musaoğlu, 2017, Tacibayev, 2004)

2 Türkiye'nin Sovyetlerden aldığı 8 milyon dolarlık krediyi kullanmak için Sümerbank'ın muhatabı olarak Moskova'da 1934 yılında kurulan Sovyet Kurumudur(Tekeli ve İlkin, 2010: 232).

3 Kliment Yevromoviç Voroşilov, Sovyet mareşali ve siyasetçisidir (Kolesnikov, 2010: 33).

4 Semyon Mihayloviç Budenniy, Sovyet mareşalidir (Kolesnikov, 2010: 33).

5 Lev Mihayloviç Karahan, Sovyet diplomatıdır. 1937 yılındaki yargılamalarda kurşuna dizilerek idam edilmiştir (Kolesnikov, 2010: 33).

6 Mihail Andreyeviç Karskiy, Türkiye'deki görevinin ardından ajanlık suçlaması ile karşı karşıya kalmıştır. 25 Kasım 1937'de kurşuna dizilerek idam edilmiştir (Tacibayev, 2004: 120).

7 Kliring Ticaret Anlaşmalarının esası, iki ülke arasındaki dış ticaret işlemlerinde döviz

kullanmadan karşılıklı ithal yada ihraç edilen mallar üzerinden yapılmasıdır. Sistemde işleyen ana kurumlardan biri Merkez Bankalarında karşılıklı açılan hesaplardır (Kepenek, 2012: 76).

8 Türkiye ve SSCB 1932 yılında imzaladıkları ticaret anlaşması ile bir ülke diğerinden ne kadar ithal ederse o kadar ihraç edecek, ya da tam tersi olarak, düşüncesi üzerine kurgulamışlardır. Bu yöntemle Sovyet ticaret uzmanları netto-balans ticaret usulü diyorlardı(Bilgiç, 2021).

9 İsrail Adolfoviç Genin, Sovyet ekonomist ve coğrafyacı. Uzun yıllar ticaret uzmanı olarak Dış Ticaret Halk Komiserliği Orta Doğu Masasında çalışmıştır (Bilgiç, 2021: 833-840).

10 Ermenistan sınırları içinde yer almaktadır.

11 Ermenistan sınırları içinde yer alan bugün Üç Kilise olarak adlandırılan yerdir.

12 Günümüzde Gümrü olarak anılmaktadır.

13 İvan Borisoviç Vorobyev, Türkiye'deki Sovyet Ticaret Temsilciliğinin 1933-1936 yılları arasında müdürlüğünü yapmıştır (Koptevskiy, 2003: 429).

14 İran-Türk Ticaret Kurumu 1 Temmuz 1937'de kuruldu. Canlı hayvan, petrol türevleri gibi ürünlerin Türkiye, Mısır, Suriye, Filistin ve Bulgaristan'a satışlarından sorumlu Sovyet Ticaret Temsilciliğine benzer bir kurumdur (RGAE, f:413, op:12, d:2586, s.28-33).

15 Günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer almaktadır.

16 Günümüzde Iğdır sınırları içinde yer almaktadır.

## Kaynakça

Bayar C (2006). *Şark Raporu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Bilge A S (1992). *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Bilgiç E (2020a). Bir İmparatorluk Mirası Olarak Doğu Anadolu'da Sovyetler Birliğinin İki Savaş Arası Dönemde Ticaret Faaliyetleri. İçinde. Osman Köse (der), Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 4. Ankara: Berikan Yayınevi, 57-77.

Bilgiç E (2020b). Revisiting the Relations Between Soviet Union and Turkey in the Early

892 Bilgiç E (2023). Iğdır Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 862-894.

Republican Period: Negotiations on 1927 Trade Agreement. Theory and Research in Social and Administrative Sciences. Adıyaman: İksad Yayınevi, sayfa:309-356.

Bilgiç E (2021c). Türkiye ve Sovyetler Arasında 1937 Yılında İmzalanan Ticaret Anlaşması Üzerine Sovyet Ticaret Uzmanı İ.A. Genin'in Görüşleri. *Mülkiye Dergisi*, 45-3, 833-840.

Bilgiç E (2021d). Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları. *Atatürk Ansiklopedisi*. Son erişim tarihi, 02/06/2022.

Gasratyan M A ve Moisiyev (1981). *SSSR-Turtsiya 1917-1979*. Moskova: GRVL.

Gürün K (2010). *Türk-Sovyet İlişkileri 1923-1950*. Ankara: TTK Yayınları.

İşçi O (2020). Türk-Sovyet Dostluğunda Stratejik ve İktisadi Sorunlar 1936-1939. *Toplumsal Tarih*, 313, 50-56.

İşçi O (2020). Yardstick of Friendship: Soviet-Turkish Relations and the Montreux Convention of 1936. *Kritika*, Volume 21, Number 4, Fall, 733-762.

Kepek Y (2012). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koptevskiy V N (2003). *Rossiya-Turtsiya: Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Sotrudniçestva*. Moskova: IV Ran.

Kolesnikov A (2010). *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Sverçeskaya A (1983). *Sovetsko-Turetskie Kulturnie Svyazi 1925-1981*. Moskva: Nauka.

Ministerstvo İnostrannih Del SSSR (1974). *Dokumentı Vneshney Politiki SSSR (Документы Внешней Политики СССР)* 19. cilt. Moskva: İzdatelstvo Političeskoj Literaturı.

Ministerstvo İnostrannih Del SSSR (1976). *Dokumentı Vneshney Politiki SSSR (Документы Внешней Политики СССР)* 20. cilt. Moskva: İzdatelstvo Političeskoj Literaturı.

Musaoğlu N (2017). *Gerçekleş(e)meyen Türk-Sovyet İttikafı 1939*. İstanbul: Paradigma Akademi.

Tekeli İ ve İlkin S (2010). *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tacibayev R (2004). *Kızıl Meydan'dan Taksim'e. Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri 1925-1945*. İstanbul: Truva Yayınları.

Vandov D (2014). *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

## Arşivler

Rossiykiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki (Rus Devlet Ekonomi Arşivi)

Bilgiç E (2023). İğdir Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin 893 Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 862-894.



RAGE, f: 413, op: 12, d: 1107

RGAE, f: 7297, op:38, d: 309

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1969

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1978

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1982

RGAE, f: 413, op:12, d:1983

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1985

RGAE, f: 413, op: 12, d: 2309

RGAE, f:413, op:12, d: 2310

RGAE, f: 413, op: 12, d: 2910

RGAE, f: 413, op:12, d: 2586

RGAE, f: 413, op:12, d: 2590

RGAE, f: 413, op:2, d :2591

RGAE, f: 413, op:12, d: 2912

RGAE, f: 413, op:12, d: 3333

RGAE, f: 413, op:12, d: 3334

RGAE, f: 413, op:12, d: 3342

### **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri**

BCA, 30-10-248.675.29

BCA, 30-10-185.276.9

BCA, 30-10-158- 2

BCA, 30-10-110-2

### **TBMM Tutanak ve Kanunları**

TBMM Kanun, [https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR\\_KARARLAR/kanuntbmmc058/kanuntbmmc058/kanuntbmmc05801916.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc058/kanuntbmmc058/kanuntbmmc05801916.pdf). Son erişim tarihi, 02.06.2022

TBMM Tutanak, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c023/tbmm08023026.pdf>, Son Erişim Tarihi, 02/06/2022.